

Վ.Գ.ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

1

Երևան 1998

ՄՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ETYMOLOGICAL STUDIES

8991 ռոմանյ

ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
H.ADJARIAN INSTITUTE OF LINGUISTICS

V.G. Hambardzumian

Essays on comparative Lexicology
of the Armenian Language

1

Yerevan 1998

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ.Գ.Համբարձումյան .

Ակնարկներ հայոց լեզվի
համեմատական բառագիտության

A II
84704

1



Երևան 1998

ԳՏՀ 809.198.1

ԳՄԴ 81.2Հ-3

Հ-205

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվ.
լեզվաբանության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ:

Պատասխանատու խմբագիր
ակադեմիկոս Գ.Բ.Ջահուկյան

Համբարձումյան Վ.Գ.

Հ-205

Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության/
(Պատ. խմբ.՝ Գ.Բ.Ջահուկյան),-եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.,
1998.- 68 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է հայոց լեզվի պատմության և
համեմատական լեզվաբանության առանձին հարցերի:

Ներկայացվում են հայոց լեզվի պատմության առավել
արդիական խնդիրները, հայերենի պայթական բաղաձայնների
տեղաշարժի ենթարկված երևույթների վիճակագրությունը, տրվում են
հ.-ե. ծագման հայերեն (բարբառային) բառերի նոր, ինչպես նաև
վերանայվող ստուգաբանություններ:

Գիրքը նախատեսված է բանասերների, պատմաբանների և
առհասարակ հայերենի ու հայ ժողովրդի հին շրջանի պատմությամբ
հետաքրքրվողների համար:

Հ. 4602020100 98 ք.
703(02) -98

ԳՄԴ 81.2Հ-3

©ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1998 ք.

Հայոց լեզվի պատմության կարևորագույն մի քանի հարցեր ախտեղ քննության են առնվում առանձին-առանձին, և դրանց լուծումը կարող է որոշակի հետաքրքրություններ կայացնել ոչ միայն լեզվի պատմության, այլև պատմական քերականության և համեմատական բառագիտության տեսանկյունից:

Հայերենագիտական նոր հետազոտությունների գրավական կարող է լինել այն, թե այդ բնագավառում նախկինում կատարված աշխատանքը որքանով է հնարավորություն ընձեռում հետազայում ավելի լայն ու ծավալուն ուսումնասիրությունների ձեռնարկելու համար: Մինչև այժմ երևան եկած աշխատություններում նշված են նաև այն ուղիները, որոնցով պիտի ընթանա հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրությունը նոր պայմաններում:

Սույն աշխատանքում ամփոփ ներկայացվում են հայոց լեզվի հին շրջանին վերաբերող ուսումնասիրությունների արդյունքները: Դրանց զգալի մասը լույս է տեսել գիտական առանձին հոդվածների, տարբեր բնույթի գիտաժողովներում կարդացված գեկուցումների դրույթների ձևով, իսկ մյուս մասը լույս է տեսնում առաջին անգամ:

Աշխատանքի առաջին գլուխը նվիրված է հայոց լեզվի պատմության կարևորագույն մի քանի խնդիրների քննարկմանը: Այդ խնդիրների լուծումը ենթադրում է հայերենի տարբեր կարգի փաստերի ավելի ծավալուն և մանրամասն ուսումնասիրում, ինչպես նաև հայոց լեզվի տարբեր շրջանների պատմությանը վերաբերող լեզվաբանական և հարակից գիտական ուսումնասիրությունների նորագույն տվյալների օգտագործում:

Երկրորդ գլուխը վերաբերում է հայոց լեզվի պատմության առումով մեծ կարևորություն ունեցող մի երևույթի՝ հ.-ե. պայթական բաղաձայնների մինչև այժմ հաստատված հայերեն արտացոլումների, այսպես կոչված, վիճակագրությանը: Եվ վերջինս ցույց է տալիս, որ այդ երևույթը ոչ լիարժեք ձևով է արտացոլված հայերենում: Ըստ այսմ առաջնահերթ խնդիր է դառնում հայերեն չստուգաբանված, ինչպես նաև ոչ վստահելի ստուգաբանություն ունեցող բառերին առաջիկայում ձեռնամուխ լինելը, որը կարող է նոր փաստեր տրամադրել հիշյալ երևույթի մասին ավելի ամբողջական պատկերացում ունենալու համար:

Երրորդ գլխում տալիս ենք հ.-ե. ծագման հայերեն որոշակի թվով բառերի ստուգաբանությունը, որոնք նախկինում կամ ամենևին չեն ստուգաբանվել, կամ ունեցել են մոտավոր, կասկածելի ստուգաբանություն: Այս պարագայում օգտագործված են հ.-ե. լեզուների համեմատական ուսումնասիրության վերջին ժամանակներս հայտնի դարձած տվյալները, որոնք համադրել ենք ավանդաբար գոյություն ունեցող տվյալների հետ: Հ.-ե. ծագման հայերեն բառերի ստուգաբանությունն ինչ-որ չափով լրացնում է հայերենի բնիկ բառապաշարի բառիմաստային (թեմատիկ) խմբերը՝ կապված հատկապես այս կամ այն բնագավառի հետ:

Հեղինակը խորին շնորհակալություն է հայտնում ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ.Բ.Ջահուկյանին՝ աշխատության ձեռագիրը կարդալու և մի շարք արժեքավոր դիտողություններ անելու համար:

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

1. Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրությունն անցել է որոշակի ուղի և ունեցել ակնառու ձեռքբերումներ: Սակայն դեռևս կան զգալի թվով խնդիրներ, որոնց լուծումը հայերենագիտության զարգացման ներկայիս փուլում խիստ արդիական է, ուստի անհրաժեշտ է շարունակել աշխատանքն այդ խնդիրների լուծման ուղղությամբ [*հմմտ. Համբարձումյան 1995, 92-99*]:

Հայերեն, իբրև հ.-ե. ցեղակցության լեզու, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Առաջավոր Ասիայի հնագույն, ինչպես նաև հ.-ե. մյուս լեզուների ծագումնալին և տիպաբանական ուսումնասիրությունների մեջ: Այն ընդգրկում է լեզվական, այսինքն՝ հնչյութային, բառային, ձևաբանական և այլ կարգի երևույթներ, որոնք ա) աչքի են ընկնում իրենց հնությամբ (արխաիկությամբ), քան որ մինչև այժմ հնարավոր է եղել բացահայտել պատմա-համեմատական (ստուգաբանական) հետազոտություններում, բ) վկայում են ցեղակից և շրջակա (հարևան) լեզուների հետ տարբեր ժամանակներում ունեցած սերտ շփումների մասին, թեև վերջիններս մինչև օրս ոչ լիարժեք չափով են ուրվագծված, գ) ներկայացնում են ավելի մեծ թվով համեմատելի փաստեր և տիպաբանորեն առանձնանալի իրողություններ, քան որ ցարդ հայտնի են կամ հաստատվում են համապատասխան ուսումնասիրությունների տվյալներով:

Ըստ այդմ՝ գնալով ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը հայերենի այդ կարգի երևույթների նկատմամբ, և այս հանգամանքը շարունակում է մնալ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում:

2. Հայոց լեզվի պատմությունն առհասարակ ունի հետազոտության համեմատաբար լայն շրջանակ և որոշակի ընդգրկում՝ կապված նրա հնչյութային և ձևաբանական համակարգերի, բառապաշարի բավականին հին շերտերի, գրական և խոսակցական տարբերակների, զարգացման տարբեր փուլերում երևան եկած գրական լեզուների և դրանց խոսակցական (բանավոր) հիմքերի ու բարբառների փոխհարաբերության, ինչպես նաև նախագրային

Ժամանակաշրջանի և գրավոր շրջանի դեպքում հաղորդակցական որոշակի տարբերակվածության հետ: Վերջիններս ըստ էության բնութագրվում են զարգացման ժամանակային, տարածքային և գործառական հատկանիշներով:

3. Հայոց լեզվի պատմությունը ժամանակագրորեն բաժանվում է երկու մեծ ժամանակաշրջանի՝ նախագրային (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներից մինչև մ.թ. 4-րդ դ. վերջը) և գրավոր կամ «գրային» (մ.թ. 5-րդ դ. առ այսօր) [Hübschmann 1883, 1895-1897, Աճառյան 1940-1951, Ջահուկյան 1987]: Վերջին տարիներին կատարվող ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայերենը և նրան առավել մերձավոր համարվող լեզուները (հունա-հայա-հնդիրանական բարբառային մերձավորություն) հ.-ե. ընդհանրությունից բաժանվել են անատոլիական լեզվական մերձավորության հետ միաժամանակ (մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակ և նույնիսկ ավելի վաղ) [Гамкрелидзе, Иванов 1980, 1981, 1984, Нерознак 1981, 24]: Հայերենի պատմության դեպքում երկու ժամանակաշրջանի առանձնացումը պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով. ա) այդ պատմությունը, անկախ գրավոր հուշարձաններով ավանդված չլինելու կարևորությունից, գալիս է գրեթե անհիշելի ժամանակներից, այլ կերպ ասած՝ հ.-ե. լեզուների ընդհանրության շրջանից, երբ ցեղակից բարբառները կամ բարբառային խմբերն սկսում են աստիճանաբար տարբերակվել, սակայն դեռևս ամբողջովին տրոհված չեն, բ) առանձնանալով հ.-ե. ցեղակցության այդ խմբից (մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակ, երբ տեղի է ունենում առաջին տրոհումը, այն է՝ անատոլիական, հնդիրանական, հունական և հայկական)՝ հայերենը, իբրև առանձին կամ կենտրոնական ցեղակցության մի բարբառ, բռնում է ինքնուրույն լեզու դառնելու ուղին (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակ, որը հաջորդում է հ.-ե. լեզուների առաջին տրոհմանը), գ) համեմատաբար նոր ժամանակներում, հատկապես մ.թ. 5-րդ դ. սկսած (մեսրոպյան գրերի գործադրման պայմաններում), իբրև նոր գրավոր լեզու, հայերենն ենթարկվում է տարբեր ժամանակներում երևան եկող մշակման ու նորմավորման, ինչպես նաև զարգացման տարբեր փուլերում հանդես է գալիս որպես հին, միջին և նոր գրական լեզու՝ իր բազմաթիվ բարբառներով և գործառական տարբերակներով հանդերձ:

Ժամանակային նման բաշխումը լայն ընդունելություն է գտել հայերենագիտության մեջ, և այն վերանայելու հիմքերը դեռևս կարող են խախտու լինել [Ջահուկյան 1987, 20-26]: Դժվար չէ նկատել, որ

այս պարբերացումը պայմանավորված է մ.թ. 5-րդ դ. (405 թ.) մերոպյան գրի և համապատասխան գրականության ստեղծման հանգամանքով: Իսկ վերջինս խիստ պայմանական է, որովհետև հիմնված է առանձնապես մշակութային մեծագույն տեղաշարժերի վրա, և քիչ չափով են ուշադրության առարկա հանդիսանում գրավոր խոսքի զարգացման չափերի ու տեմպերի հետ կապված հանգամանքները:

3.1. Հայերենի նախագրային շրջանի պատմությունն ավելի դժվար ուսումնասիրելի բնագավառ է: Այստեղ խիստ տարբեր, նույնիսկ հակասական են հայերի հետ շփված ժողովուրդների լեզվով ավանդված գրավոր (վիմագիր) աղբյուրների տվյալները, որոնք հաճախ աչքի են ընկնում միակողմանիությամբ: Այնուհետև, առկա են նաև սեպագրերի և այլ կարգի գրերի վերծանության և մեկնաբանման հետ կապված դժվարություններ: Այնինչ գրավոր շրջանի պատմությունը բավականին միօրինակ է, գրավոր խոսքի առումով՝ զգալիորեն միանշանակ, հասկանալի ավանդույթով ամրագրված: Ավելին, նախագրային շրջանը բնութագրվում է լեզվական իրողությունների ծագումնային և տիպաբանական անմիասնորթյամբ, և այդպես կարելի է դատել մեզ հասած տարբեր կարգի գրավոր հուշարձանների տվյալների հիման վրա: Այնինչ հայերենի գրավոր շրջանի պատմությունը հանդես է բերում կառուցվածքային և տիպաբանական փոքրիշատե կուռ միասնականություն: Դա հիմնականում պայմանավորված է հին գրական հայերենի, հետագայում՝ գրաբարի առաջ բերած գրավոր այն ավանդույթով, որն անկասելիորեն ընկնում է թե՛ ուշ շրջանի և թե՛ ինչ-որ չափով նաև կարևորագույն (մեծ տարածք ընդգրկող) բարբառների հետագա զարգացման հիմքում: Ուստի այն, ինչ նախագրային շրջանում կրում էր «եկամուտ բաղադրիչներ, շփումներ և փոխազդեցություններ» անունը ի հակադրություն «հիմնաշերտերի» [Զահուկյան 1987, 257-293, 382-417], գրավոր շրջանում այդ երևույթներն անվանվում են փոխառություններ, ընդ որում հիմնականում այլ լեզուներից հայերենի կատարած փոխառություններ, և ոչ թե հակառակը:

3.2. Նախագրային հայերենի պատմությունը ժամանակագրորեն բավականին երկար է: Իսկ ծագումնաբանորեն և փոխազդեցությունների տեսակետից այն դեռևս ամբողջովին չի պարզաբանված, ինչպես նաև տիպաբանորեն ըստ ամենայնի չի մեկնաբանված: Դիշտ է, որոշակի գծերով առանձնացվում է հ.-ե. լեզուների հետ հայերենի ունեցած առնչությունների տիպաբանական նկարագիրը,

սակայն դրանց կողքին զգալի տեղ ունի այլ լեզուների ներդրումը: Ըստ այդմ առաջ են քաշվել տարբեր կարգի «տեսություններ» հայերենի բնույթի, ցեղակցության աստիճանի, տիպաբանական նկարագրի և շրջակա լեզուների հետ նրա ունեցած առնչությունների վերաբերյալ: Այս առումով, կարելի է ասել, գրեթե շրջադարձային են Գ.Ջահուկյանի ուսումնասիրությունները [Джаукян 1960, 1963, 1964, 1967, 1982, 1982 և այլն, Ջահուկյան 1970, 1972, 1987 և այլն]: Եվ եթե այսօր հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում կան շատ անելիքներ, ապա դրանք ամենից առաջ պիտի հիմնված լինեն լայն ընդունելություն գտած ձեռքբերումների վրա, որպեսզի հնարավոր լինի ընդլայնելու և խորացնելու այդ բնագավառն առհասարակ:

Այնուհետև, այդ շրջանի պատմությանը վերաբերող հետազոտությունները մեծ մասամբ հնչույթաբանական և տիպաբանական, այլև արմատի և բառաձևերի (ձևաբանական) քննություն են: Բավականին բույլ է հետազոտված հայերենի համեմատական շարահյուսությունը, հ. -ե. լեզուների հետ առնչվող հայերենի նախադասության և խոսքի երևույթն ընդհանրապես [հմմտ. Meillet 1962, Benveniste 1969]:

Վերջին տարիներին լայն աշխատանք է ծավալվել հ. -ե. լեզուների համեմատական իմաստաբանության բնագավառում, որտեղ այս կամ այն չափով օգտագործված է նաև հայերենի նյութը: Այդ նյութը հաճախ վճռական դեր ունի հնդեվրոպացիների կյանքի այս կամ այն ոլորտին վերաբերող պատկերացումների ուրվագծման և ամբողջացման գործում [Benveniste, 1969, Гамкрелидзе, Иванов 1984]: Ավելին, այսօր անհրաժեշտ է այդ կարգի ուսումնասիրություններում մեծ չափով օգտագործել նաև հայերենի դեռևս ուշադրության առարկա չդարձած տվյալները. օրինակ՝ հուն. ἡλίου κύκλος «արևի ակ'անիվ» և հայ. *արեգ-ակն* «արև» [հմմտ. Нерознак 1981, 30]:

Նախագրային շրջանի պատմությունը ևս ենթադրում է զարգացման որոշակի փուլեր: Դրանց առանձնացումն այսօր պահանջում է ուսումնասիրության նոր մեթոդների գործադրում: Մինչև այժմ արված փորձերը եղել են երկու կարգի. դրանք վերաբերել են լեզվական այս կամ այն մակարդակի երևույթների ժամանակագրությանը, ինչպես նաև ամբողջական շրջանաբաժանման դեպքում մասնակիորեն են օգտագործվել լեզվական փաստերը [հմմտ. Hübschmann 1898, 128-172, Fourquet 1948, Zabrocki 1951, Աղայան 1961, 67-90, Джаукян 1967, 313-332, Ջահուկյան 1987, 20-33

և այլն]: Կարծում ենք, որ այսօր խիստ անհրաժեշտ է հայոց լեզվի նախագրային շրջանի պատմության համակողմանի շրջաքաժանման խնդիրը: Առանց այդ շրջանի ներսում առանձին փուլերի ամբողջական, լեզվական լայն տվյալների՝ վրա հիմնված պարբերացման բավականին դժվար է, գրեթե անհնարին է ըստ ամենայնի պատկերացնել հայերենի, իբրև հ.-ե. ցեղակցության լեզվի, ոչ միայն ինքնուրույն զարգացումը, այլև շրջակա լեզուների հետ ունեցած շփումները: Այդ փուլերի առանձնացումը սերտորեն կապվում է հնդեվրոպական միասնության, հայ-հնդիրանահունական բարբառային միասնության, հյուսիսկովկասյան (ընդ սմին՝ խոռաուրարտական) վաղ ազդեցության և իրանական բառապաշարային ինտենսիվ ազդեցության հետ (*հմմտ.* Иванов 1984, 61-62):

Վերջին տարիներին լայն քննարկման է դրվում հայերենի հնագույն հ.-ե. բաղաձայնական գծեր ունենալու հարցը: Դա ամենից առաջ վերաբերում է պայթական բաղաձայնների համակարգին [Гамкрелидзе 1984, 31-34, Гамкрелидзе, Иванов, 1984, 44-49, Haudricourt 1975]: Ընդ որում նշվում է, որ հայերենի բաղաձայնական համակարգն ավելի մոտ է կանգնած հ.-ե. նախալեզվի համար վերականգնվող համակարգին, ուստի թերևս պետք է վերանայել հայերենում «բաղաձայնների տեղաշարժի» վերաբերյալ ավանդական մոտեցումը [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, 44-46]: Եվ առաջ է քաշվում հայերենում հ.-ե. «կատկային» կամ «ձայնածերպային» (զլոտալ) բաղաձայնների անմիջական արտացոլման վարկածը, որն ենթադրում է հայերենի բաղաձայնների նորովի բնութագրման անհրաժեշտությունը: Այս դեպքում նկատի են առնված հատկապես հայերենի նոր բարբառների տվյալները, այն է՝ շնչեղ ձայնեղների կողքին «մաքուր» ձայնեղների՝ իբրև մեկ հնչյոթի տարբերակների հանդես գալը [*հմմտ.* Гамкрелидзе, Иванов, 1984, այլև Широков 1972, Нерознак 1981, 39-40]: Այնուհետև, նկատելի է, որ հայերենում առկա բաղաձայնական մյուս կարգի փոփոխություններն ու արտացոլումները (օրինակ՝ քմայնացում, տեղաշարժ, կիսաշփականների և ձայնորդների վերաբաշխում և այլն) առաջ են բերել ոչ միայն որոշակի հնչյունական օրենքներով գործող բաղաձայնների՝ հ.-ե. նախնական ձևերի հետ ունեցած համապատասխանություններ, այլև բազմաթիվ բացառություններ (շեղումներ ընդհանուր օրենքներից)՝ տեղիք տալով տարբեր կարգի զուգաձուլությունների [Джаукян 1984, 146-160 և այլն]: Այսպես, հայտնի է, որ հայ. *շուն* և

սկունդ «շնիկ, շուն» բառերը ծագում են հ.-ե. *k'yon, *k'yon-to-
 ձևերից: Հայտնի է նաև, որ հ.-ե. հնչյունախումբը մի դեպքում տվել է
 հայ. շ, իսկ այլ դեպքում սկ- [հմմտ. Աճառյան 3, 1977, 534-535, 4,
 1979, 230-231, Szemerényi 1964, Джаукян 1967, 189, 228, Ջահուկյան
 1987, 134 և այլն]: Այնուհետև, ունենք հայ. երկան «աղաց, երկանք»
 բառը, որը ծագում է հ.-ե. *k'rāy- «աղաց» արմատից [հմմտ.
 Աճառյան 2, 1973, 61, Джаукян 1967, 226, Гамкрелидзе, Иванов,
 1984, 693]: Կարծում ենք, որ նույն արմատից է բխում նաև հայ. բրբռ.
 տն-ել «խոշոր աղալ, հատիկը երկու կտոր անել» բառը՝
 արմատակազմիչ հնչյութներից երկուսի դրափոխությամբ [տես
 Համբարձումյան 1996, 191-192]: Երկու օրինակում էլ գործ ունենք
 հնչյունափոխական այնպիսի երևույթների հետ, որոնք գործելիս են
 եղել տարբեր ժամանակներում: Եվ ինչպես այս, նույնպես և միևնույն
 արմատից բխող այլ կարգի բառերի զուգահեռ առկայությունը
 հայերենում հավաստում է դրանց ծագումնային տարածամանակյա
 դրսևորումների մասին: Դա այդպես է, որովհետև դրանցում, ինչպես և
 այլ կարգի բաղաձայնական փոփոխությունների ենթարկված
 հայերեն զգալի թվով բառերում երևան են գալիս հնչյունական
 տարբեր օրենքներ, այլ կերպ ասած՝ դրանք հետևանք են տարբեր
 ժամանակներում գործելիս եղած հնչյունական օրենքների. նման
 բառերի ծագումնային մեկնաբանությունը և ժամանակագրությունը
 ցույց է տալիս, որ դրանց մի մասը այս կամ այն ժամանակային
 կտրվածքում կարելի է դիտել իբրև գործուն օրենքների դրսևորման
 արդյունք, իսկ մյուս մասը՝ շեղումներ կամ բացառություններ այդ
 օրենքներից: Խնդիրն այն է, թե օրենքները գործել են նո՞ւյն
 ժամանակաշրջանում, հայերենի զարգացման նո՞ւյն փուլում, և
 դրանք արդյունք են իրարից տարբեր երևույթների, թե՞ դրանք
 հնչյունական զարգացման առումով հաջորդել են միմյանց:

Վերն ասվածը կարող ենք տարածել այն դեպքերի վրա, երբ
 հայերենի մեջ առկա են պարզ և քմայնացած կամ շնչեղացած
 բաղաձայններով բառերի տարբերակներ, ընդ որում իմաստային
 որոշակի տարբերակվածությամբ [հմմտ. Джаукян 1967, 300-313,
 Гамкрелидзе, Иванов 1984, 42-43]:

Ուստի կարծում ենք, որ հայերենի հնագույն շրջանի
 պատմության փուլերի առանձնացումը պիտի լիովին հենված լինի
 լեզվական ավելի մեծ թվով փաստերի վրա, իսկ արտաքին
 հանգամանքները (փաստերը) պիտի խաղան ածանցյալ դեր: Ավելին,
 լեզվական փաստերը պետք է մշակել խորությամբ, այսինքն՝ դրանք

պիտի ենթարկվեն ներքին վերականգնման, արտաքին համեմատության, տիպաբանական զուգադրության և սրանց հետ առնչվող մեթոդների գործադրմամբ կատարվող վերլուծությունների, իսկ եթե անհրաժեշտ է, ապա թերևս հարկ լինի մշակել նոր մեթոդներ, որոնք եղածների հետ նորովի կծառայեն երևույթի ավելի խորը և համակողմանի քննությանը: Եվ նման մոտեցումն, չնայած, կնպաստի՝ հնագույն շրջանի հայերենի ժամանակային ավելի իրական դասակարգմանը, ինչպես նաև լեզվի պատմության ամբողջական նկարագրությանը:

Հայոց լեզվի պատմության փուլ առ փուլ ուսումնասիրությունը մեթոդապես անհրաժեշտ է, որի պայմաններում կբացառվեն ամեն կարգի ենթադրությունների և «տեսությունների» վրա հիմնված, այլև տարաբնույթ վարկածների ձևով ի հայտ եկող տեսակետներն ու պատկերացումները:

3.3. Հայերենի գրավոր շրջանի պատմությունն, ինչ խոսք, ավելի հետևողական ձևով է բաժանված փուլերի: Այսօր գրեթե միասնաբար ընդունվում է, որ այդ շրջանն ունի երեք փուլ՝ հին, միջին և նոր, ըստ որում գրական և ոչ-գրական, այլև միմյանց հաջորդող տարբերակներով (ենթափուլերով) [Զահուկյան 1956, 1964]: Այստեղ շրջանաբաժանումը կատարված է համեմատաբար լայն ընդգրկումով, այսինքն՝ նկատի են առնված ոչ միայն արտաքին հանգամանքները, այլև բուն լեզվական փաստերը:

Այս շրջանաբաժանման մեջ, այնուամենայնիվ, նկատելի է այս կամ այն ենթափուլի առանձնացման միակողմանիություն: Այսպես, միջին գրական հայերենը, որ ներառում է երկու ենթաշրջան, բնութագրվում է իբրև կլիկիյան հայերենի վիճակ, այսինքն՝ հստակ չէ, թե նման առանձնացման դեպքում հաշվի է առնված միայն կլիկիյան միջավայրի՞ գրական լեզուն, թե՞ ողջ հայերենն՝ իր գրական գործառության բոլոր ոլորտներով, տարածական տարբերակներով և այլն: Կարծում ենք, որ այս տեսակետից կարիք կա երևույթն ավելի ամբողջական ձևով ուսումնասիրելու, մանավանդ որ գրական հուշարձանների տվյալները տալիս են այդ հնարավորությունը:

Այնուհետև, գրավոր շրջանի սկզբից մինչև մեր դարի 20-ական թթ. գործառում է հին գրական հայերենը (գրաբարը)՝ մերթ իբրև բուն, միակ և մերթ իբրև երկրորդաբար, նոր առաջացածին զուգահեռ գործառող գրական լեզու: Այս դեպքում առավել ուշադրություն պետք է դարձնել հին գրական հայերենի, այլև սրա հետ հետագայում գործածված ընդհանուր գրաբարի, ինչպես նաև գրաբարի և միջին ու

նոր գրական հայերենի առնչությունն ու փոխազդեցությունը [հմմտ. Համբարձումյան 1990]: Վերջիններիս հետ կապված խնդիրների լուծումը պիտի հիմնված լինի լեզվական նոր փաստերի, գրավոր հուշարձանների նոր տվյալների վրա: Այսպես, օրինակ, նոր գրական հայերենը, որն այսօր ունի հարուստ բառապաշար, մանավանդ բազմաբնույթ տերմինաբանություն, որոշակի պայմաններում կարողացել է հարստանալ նոր շրջանի (հատկապես 18-19-րդ դդ.) գրաբարի հետ ունեցած առնչությունների պայմաններում: Թե՛ միջին գրական հայերենը, թե՛ հատկապես նոր գրական հայերենն իր երկու տարբերակներով մշտապես հարստացել ու կատարելագործվել են հին գրական հայերենի, միջին դարերում գործառած գրաբարի հետ ունեցած սերտ շփումների պայմաններում, կարողացել են մշակվել ու նորմավորվել գրաբարի օրինակով [նույն տեղում, 62-127, այլև 128-261]:

Վերջապես, կարևոր է նաև նոր գրական հայերենի ենթաշրջանների առանձնացման հարցը՝ կապված վերջին ժամանակներս երևան եկած ուսումնասիրությունների տվյալների օգտագործման հանգամանքի հետ: Լեզվական երևույթների նոր ուսումնասիրությունն, անշուշտ, ենթադրում է այդ փուլերի ճշգրտում, որովհետև եղած պարբերացումներն ավելի մեծ չափով հենված են եղել լեզվի զարգացման արտաքին հանգամանքների, մանավանդ լեզվի հարցերում «գրապայքար» կոչված երևույթի մեկնաբանության վրա:

4. Հայոց լեզվի պատմության արդիական խնդիրներից մեկն էլ նրա տարածական տարբերակների ուսումնասիրությունն է: Հայերենի բարբառները, ասոլասի կազմումը, որին նախորդել է ըստ ծրագրի նյութերի հավաքումը, մեծապես օգուտ է բերելու հայոց լեզվի պատմության նոր փուլի համակողմանի ուսումնասիրությանը:

4.1. Այս տեսակետից միանգամից դժվար է լուծել այն հարցը, թե հայերենն, իբրև հ.-ե. ցեղակցության լեզու, որտեղ է տրոհվել նախալեզվից, այլև ինքնուրույն զարգացման ընթացքում ինչպիսի լեզուների հետ է շփումների մեջ եղել: Հիշյալ հարցերը մշտապես եղել են հայերենագետների ուշադրության առարկան: Տարբեր ժամանակներում երևան են եկել միմյանցից զգալապես տարբերվող մոտեցումներ դրանց լուծման առումով: Վերջին ժամանակներս, հատկապես հ.-ե. լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում բոլորովին նոր մոտեցում է հանդես բերվում, որի համաձայն հ.-ե. լեզուների նախահայերենիքը պետք է տեսնել ոչ այլ ուրեք, քան առաջավորասիական տարածքում [Нерознак 1981, 25, Гамкрелидзе, Иванов 1984, 859-957, 890]: Հայտնի է, որ հ.-ե. լեզուների տրոհումը

տեղի է ունեցել, ինչպես ասացինք վերը, մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում, որից և սկիզբ է առնում առանձին լեզուների (բարբառախմբերի), ընդ որում հայերենի ինքնուրույն զարգացումը, այսինքն՝ որպես առանձին լեզու գործառնելը և ինքնուրույնաբար շփվելը շրջակա լեզուների հետ: Ուստի անհրաժեշտ է կամ հերքել այս մոր մոտեցումը, եթե այն ղիտվի գուրկ գիտական հիմքերից (որն արդեն բավական դժվար է, թերևս կարելի լինի խոսել, այդ մոտեցման հետ կապված, հայերենին տրվող դերի ավելի մանրամասն ձևով ներկայացնելու մասին), կամ այդ մոտեցումը զարգացնել և ըստ այդմ նորովի մոտենալ հայոց լեզվի նախազրային շրջանի պատմության այն խնդիրներին, որոնք առնչվում են նրա ներքին (լեզվական) կողմերին, ինչպես նաև հարևան ժողովուրդների հետ ունեցած տարածքային շփումներին: Շատ կարևոր է, որ այդ շփումները երևան բերվեն ոչ թե առանձին փաստերի, այլ վերջիններիս ամբողջական, համադրական քննության ձևով [*հմմտ. Djahukian 1985, 151-160, 1990, 1-16, 1997, 45-66*]:

4.2. Գրավոր շրջանում ևս հայերենը գործառնել է ոչ միօրինակ ձևով՝ կապված անկախ պետականության կորստի, հարևան ժողովուրդների պատճառած տարբեր կարգի ճնշումների հետևանքով տեղի ունեցած տեղաշարժերի, բուն բնակատեղին ստիպված լքելու փաստերի հետ: Իսկ այդպիսին հայոց լեզվի պատմության մեջ բազմիցս նկատելի է: Եվ լեզվի պատմությունն առանց համապատասխան երևույթների վրա ազդող նման հանգամանքների գրեթե անհնարին է պատկերացնել:

«Մեսրոպյան հայերենի» շրջանում մեզ է ավանդվում հին գրական լեզուն իր նախնական տեսքով, սակայն նրանում գրեթե անհնարին է առանձնացնել տարածքային տարբերակված գծեր, թեև վերջիններս տեսականորեն չեն բացառվում: Դա այդպես է, որովհետև հին գրական հայերենը, որ մշակվում էր հայ և օտար թարգմանիչների ձեռքով, բանավոր ընթերցումների («մեկնումների») ուժով ստեղծված ավանդույթով, պահպանում էր իր գրական կանոնականությունը: Եվ այդ պայմաններում խիստ դժվար էր ժամանակի խոսակցական լեզվի առանձնահատկություններ գտնելը: Ճիշտ է, այդպիսի գծեր նկատվել են հայերենագետների կողմից [Այտընյան 1866, Աճառյան 1951, Ջահուկյան 1972 և այլն], սակայն Ս.Գրքում, ինչպես նաև 5-6-րդ դդ. թարգմանական այլ երկերում փոքրիշատե նկատելի են թարգմանիչների «մայրենի բարբառի» ինչ-ինչ գծեր ու երևույթներ: «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (1-2, 1836-1837) բառապաշարի ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրություն

ավելի մեծ հնարավորություն է տալիս՝ հաստատելու, որ հին գրական հայերենն ուներ որոշակի բարբառային հիմք, ավելին՝ կային գրական հայերենի կողքին տարածքային տարբերակներ (բարբառներ), որոնց միջանկյալ շփումների հետևանքով ստեղծվել էր այսպես կոչված մի լեզվավիճակ (կոյնե), որի հիման վրա և բարձրանում է հին գրական հայերենը՝ իբրև գրավոր լեզվի հաղորդակցական հնարավորություն: Այդ ձևերն են, որ հետագայում հանգեցրել են լեզվական նոր որակի՝ միջին հայերենի համակարգին: Եվ այս առումով էլ հայերենի գրավոր շրջանի պատմությունը դառնում է միանգամայն ուշագրավ, մանավանդ միջին հայերենի գրական և բարբառային տարբերակների առնչության հարցում:

4.3. Հայերենի տարածքային տարբերակվածությունն ավելի է խորանում հետագայում, կամ դա ախլայիսին է, որովհետև ա) գրավոր աղբյուրներով վկայվում են տարածքային (բարբառային) բազմաթիվ ձևեր ու «շեղումներ» գրական լեզվի ընդհանուր ստանդարտից, բ) վերջիններիս ուսումնասիրությունը կատարված է բավականին մանրամասն ձևով՝ կապված միջին գրական հայերենի նորմավորման հիմքի պարզաբանման և հետագայում բարբառներին առանձին, հատուկ ուշադրություն դարձնելու հանգամանքների հետ: Իսկ նոր շրջանում, բնօրրանից հեռու գտնվող գաղթօջախների և կրթական հաստատությունների գոյությամբ պայմանավորված, մեծանում է հայերենի բարբառների թիվն այն աստիճան, որ նախորդ դդ. հայերենը չուներ տարածքային այնպիսի գծեր, որպիսին հանդես են բերում ոչ միայն բարբառները, այլև առանձին խոսվածքները: Դրանց ընդհանուր տեսական, ինչպես նաև դրանցից շատերի մենագրական ուսումնասիրությունն այսօր պատկառանք է ներշնչում: Սակայն այսօր նոր գրական հայերենի այդ բնագավառի հետազոտության մեջ առաջնային է դարձել տարածքային նման տարբերակների քարտեզագրությունը. հայերենագիտության մեր օրերի կարևորագույն խնդիրներից մեկը հանդիսանում է հայերենի բարբառների ատլասի կազմումը՝ ըստ նախատեսվող ծրագրի: Այդ բնագավառում պահանջվում են գիտական անդուլ ջանքեր, և այդ նպատակով խիստ անհրաժեշտ է հանդես բերել որոշակի նպատակասլացություն:

Հայերեն նոր գրական լեզվի և արդի բարբառների առանձին, այլև քարտեզագրական ու քարտեզագրական ուսումնասիրությունը մեծապես կարող է ամբողջացնել մեր պատկերացումները հայ ժողովրդի մոտիկ անցյալի, ինչպես նաև ներկայիս վերաբերյալ: Հայերենի բարբառների գիտական հետազոտությունը հիմք է

84218
4
հանդիսանալու նոր գրական լեզվի հետագա կանոնարկման համար, իսկ վերջինս այսօր շատ արդիական է:

5. Հայոց լեզուն զարգացման բոլոր փուլերում ունեցել է գործառական որոշակի հատկանիշներ, որոնք ժամանակ առ ժամանակ փոփոխվել են, սակայն որպես մեկ ամբողջություն՝ հատկանշում են բազմադարյան մշակույթ ունեցող մի հանրության լեզվական մտածողությունը, մշակութային, գիտական և հասարակական-քաղաքական առնչությունները:

5.1. Հնագույն շրջանի հայերենը, որը ներկայացնում է բնիկ ու փոխազդեցության հետևանքով առաջ եկած որոշակի բառապաշար, ինչպես նաև հնչյունական համակարգ, քերականական կառուցվածք, տարբեր բնույթի հետազոտության առարկա է եղել նաև լեզվական այդ երևույթների գործառական կողմով: Այսպես, բառապաշարի այն շերտը, որը պահպանել է հայերենը հ.-ե. լեզուներից բաժանվելուց հետո, տարբեր կարգի ուսումնասիրություններում դասակարգվում է ըստ իմաստային (թեմատիկ) խմբերի, այլ կերպ ասած՝ գործառական ոլորտների հստակ առանձնացումով [*հմմտ.* Աճառյան 1940, 108-113, Джайкян 1967, 1987, Гамкрелидзе, Иванов 1984 և այլն]: Այստեղ մեզ հետաքրքրողը հետևյալ խնդիրն է: Հայերենում առկա է չստուգաբանված բառերի մի սովոր քանակ, կան նաև բարբառային բառեր, որ չկան հայերենի արմատական կամ գրական լեզվին վերաբերող բառարաններում, և դրանց հետագա ստուգաբանությունն ու ըստ բառիմաստային (թեմատիկ) խմբերի դասակարգումը մեծապես կարող է օգնել նրանց իմաստային (բովանդակային) կողմի լիարժեք բացահայտման գործին: Այսպես, վերը նշել ենք, որ հայ. **երկան(ք)** և **սոնել** «խոշոր աղալ» բառերի ստուգաբանական տվյալները համալրում են, այսպես կոչված, «բնատնտեսություն» բառիմաստային (թեմատիկ) խմբի մի ենթախումբը: Դրանցից հատկապես երկրորդը բարբառային է, ստուգաբանելի միայն այդ հիմքի վրա, և այդ դեպքում հնչյունական համապատասխանությունից բացի հաշվի է առնվում իմաստային մերձավորությունը առաջինին:

5.2. Հայոց լեզվի թե՛ գրավոր և թե՛ նախագրային (հնագույն) փուլերը, այնուամենայնիվ, հանդես են բերում գործառական ոլորտի որոշակի տարբերություններ: Դրանք լավագույնս նկատվում են բառապաշարի օրինակով, որովհետև վերջինս ավելի արագ է ենթարկվում փոփոխության, քան մյուս մակարդակի երևույթները: Ըստ այդմ, հին գրական հայերենում երևան են գալիս առավել չափով

կրոնաեկեղեցական երկեր, կատարվում են միևնույն բովանդակության երկերի զանազան թարգմանություններ, քան միջին հայերենի փուլում: Գեղարվեստական գրականությունն առհասարակ հետագա դդ. հայերենին բնորոշ ոլորտ է: Պատմագրական (պատմագիտական) երկերը գրեթե հավասարապես երևան են գալիս հին, միջին և նոր գրական հայերենի փուլերում (գերազանցապես գրաբարի տեսքով): Միջին հայերենն առավել չափով աչքի է ընկնում բնագիտական, այսինքն՝ բժշկագիտական, մարդակազմական, ձիաբուծության, ինչպես նաև իրավագիտական, առևտրի ու գործավարության և այլն բնագավառներին վերաբերող գրականությամբ: Իսկ նոր գրական հայերենն առհասարակ բնութագրվում է գործառական ոլորտների լայնությամբ. մասնովն ու տպագրական գործն այդ շրջանի երևույթ են:

Հայոց լեզվի պատմության արդի խնդիրներից է ոչ միայն հին և միջին շրջանի հայերենի գործառական ոլորտների ամբողջական, գրական հուշարձանների տվյալների վրա խառնված նոր ուսումնասիրությունը, այլև դրանց գիտական դասակարգումը՝ ելնելով ամենից առաջ լեզվական չափանիշներից: Եվ նոր շրջանի մասնովի լեզուն, որ մեծ դեր է ունեցել արդի գրական հայերենի նորավորման ու կատարելացման գործում, դեռևս քննության չի առնվել իր խորությամբ, եթե չասենք, որ լեզվական նյութի նկարագրության տեսակետից առհասարակ չի եղել ուշադրության առարկա:

6. Հայոց լեզուն, ունենալով երկարատև պատմություն, լինելով առանձին բնագավառի հետազոտության առարկա, անընդհատ մեկնաբանվել, վերլուծության է առնվել իբրև հայ ժողովրդի մտածողության և ինքնության դրսևորման ամենավառ արտահայտություն: Այն մշտապես հետազոտվել է իբրև քերականագիտական, բառարանագիտական և լեզվագիտական ուսումնասիրության առարկա: Ադրուհանդերձ, հայերենն այսօր պետական լեզու է, և այդ լեզուն այժմ ավելի, քան երբևէ պիտի դառնա խորը և համակողմանի հետազոտության առարկա: Նրանով ավանդված է հսկայական գրականություն, որը լեզվական քննության է առնվել անդուլ հետազոտողների ջանքերով: Նոր ժամանակների հայերենագիտության առանցքային խնդիրն է ոչ միայն շարունակել այդ ավանդույթը, այլև այն շարունակել՝ խորացմամբ ու հարստացմամբ հասցնելով գիտական նոր աստիճանի:

Հ.-Ե. ՊԱՅԹԱԿԱՆ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺԻ ՈՉ ԼԻԱՐԺԵՔ ԱՐՏԱՅՈԼՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

1. Հայերենը և հ.-ե. մյուս լեզուները ներկայացնում են հնչույթային համակարգի որոշակի առնչություններ, որոնք հանգեցնում են ոչ միայն ձայնավորների և երկբարբառների (երկհնչյունների), այլև բաղաձայնների ծագումնային ընդհանրությունների: Հ.-ե. պայթական բաղաձայնների համակարգը հայերենում ունի այլ պատկեր, քան ցեղակից լեզուներում: Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ դա հետևանք է չորս կարգի պրոցեսների (փոփոխությունների). ա) պայթականների տեղաշարժ, բ) պայթականների քմայնացում, գ) կիսաշփականների և ձայնորդների փոփոխություն և դ) բաղաձայնների խմբերի (կապակցությունների) փոփոխություն [Джаукян 1967, 74-81]:

Հ.-ե.պայթական բաղաձայնների համակարգի վերականգնման առումով առ այսօր գոյություն չունի միասնական մոտեցում, զիտության զարգացման ընթացքում փոխվել են մոտեցումներն այդ երևույթի նկատմամբ՝ ձգտելով ավելի լիարժեք և ավելի իրական լինելու: Իսկ առհասարակ դա կապված է երևույթի հարուցած որոշակի դժվարությունների հետ:

Մինչև մեր դ. 60-ական թթ. կեսերը ընդհանուր ճանաչում էր գտնում ավանդական դարձած բաղաձայնական համակարգը [Brugmann 1904, Джаукян 1967, *հմմտ.* Djahukian 1990, 2-3]: Այս առումով Գ.Ջահուկյանը նկատում է հետևյալը. «Դասական հնդեվրոպաբանությունն առանձնացնում էր երկու տասնյակ պայթական բաղաձայնից բաղկացած մի համակարգ, որ բնութագրվում էր ձայնեղների և խուլերի, շնչեղների և ոչ շնչեղների, շրթնայինների, առաջնալեզվայինների և ետնալեզվայինների, ետնալեզվայինների մեջ՝ քմայնացած, սովորական և շրթնայնացած շարքերի առկայությամբ» [Ջահուկյան 1987, 37]: Եվ ըստ այդմ հայերենի համար վերականգնվում է պայթական բաղաձայնների մի «սկզբնավիճակ», որում երկու տասնյակի փոխարեն հնարավոր են 16 բաղաձայններ, այսինքն՝ ետնալեզվայինների երեք շարքի փոխարեն առանձնացվում են երկու՝ քմայնացած և սովորական պայթական-

ների շարքեր, արխաիկ (շրթնայնացած) հնչույթների ընդգրկումով: Ընդ որում այստեղ ևս կասկածի տակ է դրվում «ետնալեզվայինների երեք շարքերի հնարավորության և սրա հետ կապված՝ քմայնացածների ու շրթնայնացածների հնության, *b, *kʰ ու *kʷի հնչույթների գոյության ու գրաված տեղի հարցերը» [Ջահուկյան 1987, 37-38]: Իսկ սա նշանակում է, որ հայերենի մինչև այժմ ստուգաբանված նյութն ոչ ամբողջովին է արտացոլում վերականգնվող համակարգը, այսինքն՝ կան որոշակի բացթողումներ («բաց վանդակներ»): Նշենք, որ այդ կարգի բացթողումներ կան նաև այլ՝ ետնալեզվայինների շրթնայնացած (արխաիկ) շնչեղ ձայնեղ *gʷh-ի և ձայնեղ *gʷ-ի, սովորական շնչեղ խուլ *kh-ի, առանալեզվային շնչեղ խուլ *th-ի և շրթնային ձայնեղ *b-ի արտացոլման դեպքում¹: Այսպիսով, Գ.Ջահուկյանի՝ 1967 թ. տպագրած աշխատության մեջ, որտեղ ի մի են բերված մինչև 60-ական թթ. սկզբներն ստուգաբանված հ.-ե. ծագման հայերեն այն բառերն ու բառարմատները, որոնցում առկա է պայթական բաղաձայնների տեղաշարժի որևէ դրսևորում, վերը նշված բաղաձայնների համար չկան հավաստի օրինակներ, այսինքն՝ դրանք բաց են թողնված [Джаукян 1967, 82-154, այլև 1982, 45-54]:

2. Վերջին ժամանակներս փորձեր են արվում վերանայելու այդ համակարգը՝ կապված հատկապես պայթականների տեղաշարժի հետ: Դրանք հենվում են ոչ միայն այն հանգամանքի վրա, որ հ.-ե. համակարգի մեջ առանձնացվում են «կատկային» (կամ «ձայնածերպային») բաղաձայններ [*հմմտ.* Hopper 1973, 141-166, այլև 1977, 41-53, Haudricourt 1975, այլև 1978, 123-125, Bomchard 1981, 333-335], ինչպես նաև այն, որ հայերենում ևս հնարավոր պետք է համարել նման բաղաձայնների գոյությունը [Solta 1963, Kortlandt 1978, 9-16, Гамкрелидзе, Иванов 1984, 41-45]: Երևույթը բավականին սերտ առնչություններ ունի հատկապես հայ. պայթական բաղաձայնների տեղաշարժի հետ: Ըստ այդմ ենթադրվում է, որ հայերենում գոյություն ունեցող «կատկային» բաղաձայնների շարքն անմիջական արտացոլումն է հ.-ե. նույնարժեք պայթականների. *հմմտ.* հ.-ե. *tʰom > հայ. տուն, ոչ թե հ.-ե. *dom > հայ. տուն, հ.-ե. *tʰō > հայ. տամ «տալիս եմ», ոչ թե հ.-ե. *dō > հայ. տամ և այլն [Гамкрелидзе, Иванов 1984, 41]: Այդ

¹Այստեղ և այսուհետև (այս գրքի շարադրանքում) հ.-ե. հնչույթների և բառ(արմատ)ների գրությունը տալիս ենք ըստ ավանդական տառադարձության [Джаукян 1967]:

փորձերի դեմ և ավանդական, այսինքն՝ հայ. տեղաշարժի ենթարկված բաղաձայնների համակարգի օգտին եղել են բավականին լուրջ առարկություններ [Джаукян 1982, 59-67, Djahukian 1990, 1-16]: Խնդրի լուծմանը մեծապես կարող է նպաստել հայ. նոր նյութի ընդգրկումը՝ կապված տեղաշարժին առնչվող օրինաչափությունների և բացահայտ շեղումների հարաբերակցության ճշգրտման, ինչպես նաև դեռևս հայ. չստուգաբանված բառերի ծագումնալին բնույթի պարզաբանման հետ: Իսկ այս տեսակետից դեռևս կան շատ անելիքներ, որոնց պիտի մախորդի մինչև այժմ կուտակված նյութի մանրամասն վերլուծությունը համապատասխան վիճակագրական տվյալների հիման վրա [տե՛ս Համբարձումյան 1996, 30-31]:

3. Հայ. պայթական բաղաձայնների տեղաշարժն ընդգրկում է որոշակի օրինաչափություններ և ակնհայտ շեղումներ այդ օրինաչափություններից: Եթե դատելու լինենք մինչև 60-ական թթ. սկզբներին հաստատված հայ. ստուգաբանված բառերի տվյալներով, ապա կարող ենք նկատել, որ այդ օրինաչափություններն երեքուկես անգամ պակաս են, քան տեղ գտած շեղումները [տե՛ս Джаукян 1967, 86-154]: Մեր հաշվումներով ունենք օրինաչափորեն տեղաշարժի ենթարկված 100 դեպք, իսկ շեղումները կազմում են 347 դեպք: Հ.-ե. պայթական բաղաձայնների այսպես կոչված անտեղաշարժ արտացոլումը հայերենում բացատրվում է իբրև երկու կարգի երևույթի՝ սովորական շեղումների և առանձնահատուկ **դրսևորում**-ների հետևանք: Սովորական շեղումներ են դիտվում բնաձայնությունը, բառարմատի կրկնությունը և երկրորդաբար հանդես եկող երևույթները (տվյալ հնչույթի վրա հարևան հնչույթների ազդեցությունը), և այդպիսի շեղումները կազմում են 20 դեպք: Իսկ առանձնահատուկ դեպքերում երևան եկած շեղումները թվով 327-ն են, որոնցից 159-ն այնպիսին են, որոնք սովորական ըմբռնումով չեն մտնում բաղաձայնների տեղաշարժի մեջ [*նույն տեղում*, 100-127], իսկ 161-ն առանց տեղաշարժի են արտացոլում հ.-ե. պայթական բաղաձայնների համակարգը [*նույն տեղում*, 128-153], այլև 7-ը հետևանք են երկրորդ տեղաշարժի [*նույն տեղում*, 153-154]:

4. Հայտնի է, որ հայերենում պայթական բաղաձայնները տեղաշարժի են ենթարկվում բառի կամ բառարմատի 4 կարգի դիրքերում՝ բառասկզբում ձայնավորից՝ առաջ, ձայնավորների միջև, բաղաձայններից հետո և բաղաձայններից առաջ: Ըստ այդմ տեղաշարժի ենթարկված հիշյալ 100 դեպքերը բաժանվում են

հետևյալ կերպ. ա) բառասկզբում ձայնավորից առաջ՝ 39 դեպք. հ.-ե. *bhā- > հայ. *բա-նամ*, հ.-ե. *dāiγer > հայ. *տայգր* «ամուսնու եղբայր», հ.-ե. *pedo-m > հայ. *հետ-ոյ* «հետք», հ.-ե. *phōlo > հայ. *փուլ* և այլն, բ) ձայնավորների միջև՝ 25 դեպք. հ.-ե. *au-dh-o > հայ. *աւղ (աւղոյ)* «կոշիկ», հ.-ե. *steib(h)o > հայ. *ստիպեմ* «ստիպում եմ», հ.-ե. *māter > հայ. *մայր*, հ.-ե. *meu-thi > հայ. *մոյթ* «հեմարան» և այլն, գ) բաղաձայնից հետո՝ 18 դեպք. հ.-ե. *ambho- > հայ. *ամբ(ողջ)*, հ.-ե. *k'erdī > հայ. *սիրտ*, հ.-ե. *penk⁴e > հայ. *հինգ* և այլն, դ) բաղաձայնից առաջ 18 դեպք. հ.-ե. *bhrāter > հայ. *եղբայր*, հ.-ե. *septur հայ. *եթև*, հ.-ե. *trejes > հայ. *երեք*, հ.-ե. *dhrg'h-nā > հայ. *դառն-ամ* և այլն [*հմմտ.* Джаукян 1967, 86-97]: Եթե մի կողմ թողնենք չորրորդ՝ բաղաձայնից առաջ գտնվող դիրքը, որում առհասարակ չունենք պայթական բաղաձայնի տեղաշարժի չենթարկվելու որևէ օրինակ՝ օրինաչափությունների մեջ, ապա մնացած երեք դեպքում, այսինքն՝ բառասկզբում ձայնավորից առաջ, ձայնավորների միջև և բաղաձայնից հետո, պայթական բաղաձայններն ինչ-ինչ կետերում հանդես են բերում «ոչ լիարժեք» արտացոլում:

Այս առումով կարելի է նշել հետևյալը:

4.1. Բառասկզբում ձայնավորից առաջ եղող դիրքում ունենք «ոչ լիարժեք» արտացոլման 3 դեպք: Դրանք են՝ ա) հ.-ե. շրթնայնացված ետնալեզվային *g⁴h-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ բառարմատ՝ ի տարբերություն հ.-ե. *bh, *dh, *gh բաղաձայնների, որոնք տալիս են հայ. *բ, դ, գ. հմմտ.* հ.-ե. *bhā-nis > հայ. *բան* «խոսք, միտք», հ.-ե. *dhāl- > հայ. *դալ-ար*, հ.-ե. *ghrsi > հայ. *գարշ* «անախորժելի, գարշելի» և այլն [Джаукян 1967, 86-87, այլև 1982, 46]:

բ) Հ.-ե. առաջնալեզվային շնչեղ խուլ *th-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ արմատ՝ ի տարբերություն հ.-ե. *ph և *kh բաղաձայնների, որոնք տալիս են հայ. *փ, ք. հմմտ.* հ.-ե. *phelg- > հայ. *փեղկ*, հ.-ե. *khād-s- > հայ. *խածանեմ* «կծել» [*նույն տեղում*, 89, այլև 1982, 48]:

գ) Հ.-ե. շրթնայնացված ետնալեզվային շնչեղ խուլ *k⁴h-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ արմատ՝ ի տարբերություն իր շարքի հ.-ե. *ph և *kh հնչույթների (*հմմտ.* նախորդ դեպքը):

4.2. Միջձայնավորային դիրքում ունենք «ոչ լիարժեք» արտացոլման մեկ դեպք, այն է՝ հ.-ե. շրթնայնացված ետնալեզվային

շնչեղ խուլ *k^վh-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ արմատ՝ ի տարբերություն հ.-ե. *ph, *th, *kh բաղաձայնների, որոնք տալիս են հայ. *փ, թ, խ* (փխ. ք). *հմմտ.* հ.-ե. *doph- > հայ. *տոփեմ* «խփել», այլև *դոփեմ* «ոտքով խփել», հ.-ե. *meu-thi- > հայ. *մոյթ* «հենարան», հ.-ե. *mukh- > հայ. *մուխ* «մխրճվել», որից՝ *ձեռնամուխ լինել* [*նույն տեղում*, 93, 152, այլև 1982, 49]:

4.3. Բաղաձայնից հետո եղող դիրքում ունենք «ոչ լիարժեք» արտացոլման 5 դեպք: Դրանք են՝ ա) հ.-ե. շրթնայնացված ետնալեզվային շնչեղ ձայնեղ *g^վh-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ բառարմատ՝ ի տարբերություն հ.-ե. *bh, *dh, *gh բաղաձայնների, որոնք տալիս են հայ. *բ, դ, գ, հմմտ.* հ.-ե. *sṛbh- > հայ. *արբ-ի* «խմեցի», հ.-ե. *yendhā > հայ. *զինդ* «ականջօղ», հ.-ե. *srungh- > հայ. *ռունգն* [*նույն տեղում*, 93-94, այլև 1982, 50]:

բ) չ.-ե. շրթնային ձայնեղ *b-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ բառարմատ՝ ի տարբերություն հ.-ե. *d, *g բաղաձայնների, որոնք տալիս են հայ. *տ, գ, հմմտ.* հ.-ե. *k'erdī > հայ. *սիրտ*, հ.-ե. *ang-, *ank- > հայ. *անգիւն, անկիւն* [*նույն տեղում*, 94, այլև 1982, 50]²:

գ) չ.-ե. շրթնայնացված ետնալեզվային ձայնեղ *g^վh-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ բառարմատ՝ ի տարբերություն հ.-ե. *d և *g բաղաձայնների, որոնք ինչպես տեսանք, տալիս են տ և կ (տե՛ս նախորդ դեպքը):

դ) չ.-ե. սովորական ետնալեզվային շնչեղ խուլ *kh-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ բառարմատ՝ ի տարբերություն հ.-ե. *ph և *th բաղաձայնների, որոնք տալիս են հայ. *փ, թ, հմմտ.* հ.-ե. *phamph- > հայ. *փամփուշտ*, հ.-ե. *por-thu- > հայ. *որթ* «հորթ» [*նույն տեղում*, 94, այլև 1982, 50]:

ե) չ.-ե. շրթնայնացված ետնալեզվային շնչեղ խուլ *k^վh-ի դիմաց հայերենում չունենք որևէ հնչույթ նշող բառ կամ բառարմատ՝ ի տարբերություն հ.-ե. իր շարքի *ph-ի և *th-ի, որոնք տալիս են հայ. *փ, թ* (տե՛ս նախորդ դեպքը):

Ըստ այսմ ստացվում է «ոչ լիարժեք» արտացոլման 9 դեպք կամ այսպես կոչված կանոն («օրենք»), որոնց համաձայն հայերենում չի

² Չ.-ե. *b-ի թույլ հնչույթ լինելու և ըստ այդմ նաև հայերենում «ոչ լիարժեք» արտացոլում ունենալու առումով տե՛ս Pedersen 1951, Hamp 1954, 40, Гамкрелидзе, Иванов 1984, 6-7, և որ այն մերժվում է առհասարակ. տե՛ս Джаукян 1982, 59-67:

հիմնավորվում պայթական բաղաձայնի տեղաշարժը՝ առնված օրինաչափությունների մեջ: Եթե հաշվի ենք առնում այդ դեպքերը, ապա պարզվում է, որ հ.-ե. շրթնայնացված և սովորական ետնալեզվային բաղաձայնների մի զգալի մասը (*g^h, *g^hh, *k^hh, *kh), առաջնալեզվային և շրթնային բաղաձայններից մեկական բաղաձայն (*th և *b) չեն արտացոլվում հայերենի պայթական բաղաձայնների տեղաշարժի մեջ՝ առաջ բերելով հ.-ե. պայթական բաղաձայնների արտացոլման ոչ լիարժեքություն: Ի՞նչն է պատճառը, և դրանց հետագա ուսումնասիրությունն ինչպիսի՞ արդյունքի կարող է հանգեցնել: Այս հարցերի պատասխանը մնում է հայերենի համեմատական ուսումնասիրության հետագա խնդիրներից մեկը:

5. Մնացած դիրքերում հայերենի պայթական բաղաձայնների տեղաշարժը ներկայացնում է օրինաչափությունների հետևյալ քանակային պատկերը:

5.1. Բառասկզբում ձայնավորից առաջ՝ ա) հ.-ե. շնչեղ ձայնեղ *bh, *dh, *gh բաղաձայնները տալիս են հայ. *բ, դ, գ* 10 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. *bherō > հայ. *բերեմ* «բերում եմ», հ.-ե. *dhē-no- > հայ. *դ(հ)ենեմ* «դնում եմ», հ.-ե. *ghomo- > հայ. *գոմ* «անասնատեղի» և այլն, բ) հ.-ե. ձայնեղ *b, *d, *g, *g^h բաղաձայնները՝ *պ, տ, կ* 7 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. *belō > հայ. *պեղեմ* «պեղում եմ», հ.-ե. *dō-je-mi > հայ. *տամ* «տալիս եմ», հ.-ե. *gur-no-s > հայ. *կումն* «քիկունք», հ.-ե. *g^hou- > հայ. *կով* և այլն, գ) հ.-ե. խուլ *p, *t, *k, *k^h բաղաձայնները՝ հայ. *հ* (կամ *յ, ղ, ք* 12 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. *pel-nu-mi > հայ. *հեղում* «լցնում եմ», հ.-ե. *pol- > հայ. *յոլ-ով* «շատ, լիքը», հ.-ե. *pod- > հայ. *ոտ-ն* «ոտք», հ.-ե. *tā-n > հայ. *քան-ամ* «խոնավանալ», հ.-ե. *kṛ- > հայ. *քամ-ել*, հ.-ե. *k^ha-m > հայ. *քան-ի* և այլն, իսկ դ) հ.-ե. շնչեղ խուլ *ph և *kh բաղաձայնները՝ հայ. *փ, խ* 10 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. *phelg- > հայ. *փեղկ*, հ.-ե. *khai-t- > հայ. *խայթ-եմ* և այլն:

5.2. Չայնավորների միջև՝ ա) հ.-ե. շնչեղ ձայնեղ *bh, *dh, *gh, *g^hh բաղաձայնները տալիս են հայ. *ւ, դ, գ* 7 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. *bhsō-bh- > հայ. *աւագ*, հ.-ե. *au-dh-o- > հայ. *ադ* «օդ», հ.-ե. *meighā > հայ. *մեզ* «մշուշ», հ.-ե. *g^hhag^hh- > հայ. *ձագ* և այլն, բ) հ.-ե. ձայնեղ *b, *d, *g, *g^h բաղաձայնները՝ հայ. *պ, տ, կ* 5 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. *steibo- > հայ. *ստիպելեմ*

«ստիպում, են», հ.-ե. **yedo-* > հայ. *զետ*, հ.-ե. *bheg-* > հայ. *քեկանեն*
 «կոտրում են», հ.-ե. **reg^hos-* > հայ. *երեկ-ոյ* և այլն, գ) հ.-ե. խուլ **p*,
 **t*, **k*, **k^h* բաղաձայնները՝ հայ. *ւ*, *ք* (կամ *յ*), *ք* 8 բառում կամ
 բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. **prep-* > հայ. *երկիմ* «երևում են» հ.-ե. **au-*
ti- > հայ. *աւթ* «օրեկան» հ.-ե. **māter* > հայ. *մայր*, հ.-ե. **tek-* > հայ.
քեքեն «քեքում են», հ.-ե. **lik^h* > հայ. *լ(ի)քանեն* «լքում են» և այլն,
 իսկ դ) հ.-ե. շնչեղ խուլ **ph*, **th*, **kh* բաղաձայնները՝ հայ. *փ*, *ք*, *ք* 5
 բառում. *հմմտ.* հ.-ե. **eph-* > հայ. *եփեն* «եփում են», հ.-ե. **meu-thi* >
 հայ. *մոյթ* «հեմարան», հ.-ե. **mukho-* > հայ. *մուխ* «ծուխ» և այլն:

5.3. Բաղաձայնից (ձայնորդ կամ պայթական) հետո՝ ա) հ.-ե.
 շնչեղ ձայնեղ **bh*, **dh*, **gh* բաղաձայնները տալիս են հայ. *բ*, *դ*, *գ* 4
 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. **sṛbh-* > հայ. *արքեն* «խմում
 են», հ.-ե. **yendhā* > հայ. *զինդ* «ակամջօղ», հ.-ե. **srungh-* > հայ.
ռունգն և այլն, բ) հ.-ե. ձայնեղ **d*, **g* բաղաձայնները՝ հայ. *տ*, *կ* 2
 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. **k'erdī-* > հայ. *սիրտ*, հ.-ե.
 **ang-*, այլև **ank-* > հայ. *անկին*, այլև *անգին*, գ) հ.-ե. խուլ **p*, **t*, **k*,
 **k^h* բաղաձայնները՝ հայ. *ք*, *դ*, *գ* 5 բառում կամ բառարմատում. *հմմտ.*
 հ.-ե. **kṛpi-* > հայ. *քարք* «օձ», հ.-ե. **ar-t-* > հայ. *արդ* «այծմ», հ.-ե.
 **snerk-* > հայ. *ներգեւ* «թույլ, նվազ», հ.-ե. **penk^he* > հայ. *հինգ*, դ) հ.-
 ե. շնչեղ խուլ **ph*, **th* բաղաձայնները՝ հայ. *փ*, *ք* 2 բառում կամ
 բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. **phamph-* > հայ. *փամփուշտ* «միզանոթ»,
 հ.-ե. **por-thu-* > հայ. *որթ* «հորթ», իսկ ե) հ.-ե. **bt*, **kt*, **pt*
 հնչյունակապակցություններում **t-ն*՝ հայ. *ք* 5 բառում կամ
 բառարմատում. *հմմտ.* հ.-ե. **gṛb-ti-* > հայ. *կարք* «կեռիկ, (հավի)
 չանչ», հ.-ե. **galakt* > հայ. *կաք*, բրբռ. *կաղց*, հ.-ե. **pter-i-ski-* > հայ.
թ(ի)ռ-չ-իմ «թռչում են» և այլն [տես Джаукян 1967, 86-95]:

6. Հետագա, հատկապես 60-ական թթ. հետո երևան եկած
 ստուգաբանական փոքրձերն ինչ-որ չափով լրացումներ ու
 ճշգրտումներ են մտցնում այս քանակային պատկերի մեջ: Նշենք
 դրանցից մի քանիսը:

ա) Հայ. (բրբռ.) *դալլ* (նաև *դալ*) «կաթնախեժ» բառը Հ.Աճառյանը,
 հենվելով Հ.Հյուբշմանի տվյալների վրա [Hübschmann 1883, 437],
 կապում էր *դիել* «կրծքով կերակրել» բառի հետ և բխեցնում հ.-ե.
 **dhāl-* (այլև **dhēi*, **dhē*, **dhōi*, **dhī*) ձևից [Աճառյան 1, 1971, 611-612,
 668], թեև Յ.Պոկոռնո բառարանում հայ. *դալլ* բառի համար
 առանձնացվում էր. **doili-* ձևը [Pokorny 1959, 829-831]:
 Գ.Ջահուկյանը տալիս է հ.-ե. **dhē(i)-* արմատը, որի հ.-ե. **dhēie-*

տարբերակից է բխեցնում հայ. *դիեմ* ձևը, իսկ հ.-ե. *dhəi-li-արմատից՝ հայ. *դալլ* (*դալ*)-ը [Джаукян 1967, 247, այլև Ջահուկյան 1987, 119, 221]: Ըստ այսմ հայ. *դ*-ն համապատասխանում է հ.-ե. *dh-ին, ոչ թե *d-ին, եթե առհասարակ ավելի հավանական չհամարենք հ.-ե. այդ ձևի փոխարեն *dhal- ձևը, որից է ծագում մահ հայ. *դալ-ար* «մատղաշ» բառը:

բ) Հայ. *գհիի* (<գիյի կամ գի) «մի տեսակ ծառ» բառը Հ.Աճառյանը բխեցնում է հ.-ե. *wītā ձևից [Աճառյան 4, 1979, 627] և միաժամանակ գտնում է, որ վրաց. *γvia*, բուշ. *γwiē* «գիիի» ձևերը փոխառություն են հայերենից, ի հաստատումն որի տալիս է հայ. *գհինի* - վրաց. *γvini*, *γvino* «գիինի» և այլն անցումը. հայ գ ~ վրաց. *γv* (փխ. հայ. *գւ կամ *գու ~ վրաց. *γv*) փոփոխությամբ [իմմտ. Աճառյան 1, 1971, 554, 558-559]: Գ.Ջահուկյանը չունի հայ. *գհիի* բառի ստուգաբանությունը, թեև հայ. *գինի* ~ վրաց. *γvino* անցման համար նշում է հ.-ե. *g^hhinio- ձևը՝ վերջինս առնելով հարցական նշանի տակ [Джаукян 1967, 53]: Հ.-ե. *g^hh > հայ. շրթնայացած *q* (կամ **q*ւ < **q*ու)-վրաց. *γv* փոխանցման մեկ այլ օրինակ է հանդիսանում հայ. *վիրապ* «խոր փոս, խորխորատ» բառը, որը ծագում է հ.-ե. *g^hhirap- ենթադրելի (հարցական) ձևից, և ըստ այդմ հայ. *վիրապ* ~ վրաց. *γvirabi* «անցք, փոս» [Մույն տեղում, 53]: Կարելի է մտածել, որ վրացերենն այդ բառերը փոխ է առել ավելի շուտ, քան որ դրանք հայերենում դարձել են *գինի* (<**q*ինի<**q*ուինի) և *վիրապ* (<**q*իրապ <**q*ուիրապ) [տե՛ս Համբարձումյան 1996, 31]:

Հ.-Ե. ԾԱԳՍԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայոց լեզվի պատմության հարցերը շարունակում են մնալ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Այս բնագավառում կան ակնառու ձեռքբերումներ, որոնք հիմք են հանդիսանում հետագա ուսումնասիրությունների համար: Այդուհանդերձ կարելի է առանձնացնել որոշակի հարցեր, որոնք այսօր ոչ ամբողջովին են պարզաբանված ու մեկնաբանված: Վերջիններս հիմնականում առնչվում են հայերենի պատմական հնչյունաբանության, բառագիտության և շարահյուսության հետ: Մասնավորապես զգալի թիվ են կազմում հ.-ե. ծագման այն բառերը, որոնք մինչև այժմ, կապված համեմատաբանության մինչև օրս գործող հնարավորությունների հետ, կամ ամենևին ստուգաբանված չեն, կամ դեռևս մնում են ոչ հավաստիորեն ստուգաբանված:

Այդ կարգի բառերի նոր ստուգաբանությունները, ինչպես նաև դրանց հիման վրա հնչյունական նոր անցումների («օրենքների») սահմանումը, այնուհետև իմաստային համապատասխանությունների հաստատումը ինչ-որ չափով կարող են նոր դեր ունենալ հայերենի պատմության դեռևս չլուծված հարցերի ուսումնասիրման և գնահատման գործում:

2. Հայերենում կան զգալի թվով բառեր, որոնց մի մասը, անկախ նախկինում երևան եկած ստուգաբանական փորձերից, այսօր ենթադրում է հ.-ե. ծագում: Վերջինս հիմնավորվում է նորագույն ստուգաբանությունների տվյալներով, այլև հաստատվում ցեղակից լեզուների հետ հայերենի ունեցած համապատասխանությունների հիման վրա:

Հ.-ե. ծագման հայերեն բառերի ստուգաբանությունը տալիս ենք ոչ թե պայմանական դասակարգումով (օրինակ՝ այբբենական հերթականությամբ), այլ ըստ բառերի իմաստային (թեմատիկ) խմբերի մեջ ընդգրկմամբ՝ ելնելով Գ.Ջահուկյանի կողմից առանձնացվող 23 իմաստային (թեմատիկ) խմբերում այս կամ այն ստուգաբանելի բառի գրաված տեղից [Ջահուկյան 1987, 46-58, 204-222, *հմմտ.* Buck 1949, Benveniste 1969 և այլն]:

Ըստ այդմ, ստորև ներկայացվող հ.-ե. ծագման հայերեն բառերը համալրում են առնվազն 5 բառիմաստային (թեմատիկ) խմբի մեջ

մտնող բառերի քանակը, ընդ որում ոչ միայն ուղղակիորեն, այլև ինչ-ինչ ճշգրտումներով՝ կապված հայոց լեզվի զարգացման ընթացքում այդ բառերի իմաստային փոփոխությունների հետ:

Այսպես, *աղջիկ* բառը, ըստ մեզ հասած հայերեն գրավոր հուշարձանների տվյալների, նշանակում է այնպիսի հասկացություն, որով մտնում է «մարդկություն՝ սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն» իմաստային (թեմատիկ) խմբի մեջ [Ջահուկյան 1987, 207-208]: Նոր տվյալները ցույց են տալիս, որ բառը ամենանախնական իմաստով նշանակում է «երկանքով աղացող կին», այլ կերպ ասած՝ «բնատնտեսությանը վերաբերող զբաղմունք ունեցող իգական սեռի անձ»: Այդ նշանակությունն ավելի հին է, քան այն, որ մեզ է հասել գրավոր հուշարձանների միջոցով: Ուստի *աղջիկ* բառը մտնում է մեկ այլ՝ «ուտելիք և ըմպելիք. կերակրի պատրաստում և ամանեղեն» իմաստային (թեմատիկ) խմբի մեջ: Վերջինիս բավականին մոտ է «ֆիզիկական տարբեր գործողություններ և սրանց հարաբերությունը առանձին արվեստների ու արհեստների հետ՝ համապատասխան գործիքներով, նյութերով ու արտադրանքներով» խումբը [ճույն տեղում, 213-214], որի մեջ մտնում է նաև հայ. (բրբռ.), *տնել* «խոշոր աղալ» բառը:

Հայ. *սալլ*, (բրբռ.) *գ'ալգ'ալի* («երկանիվ սալ») բառերը, որոնք ունեն հ.-ե. ծագում, մտնում են «երկրագործություն, բուսականություն» բառիմաստային (թեմատիկ) խմբի մեջ: *Սալլ*-ը հետագայում է դարձել այլ հասկացությունների անվանում: Այդ խմբի միավոր են նաև հայ. *կամն* «կալսիչ, ծեծիչ» և *աշան* «կալսելիք. կալսելը, կալսում» բառերը:

Հայ. *արտախոյր*, *խաւարտ*, *տից* (*տիք*) և *խաւարծի* բառերը, որոնք նախաքրիստոնեական մտածողությամբ, փոխաբերացված խոսքում գործածված միավորներ են, իրենց կոնկրետ իմաստներով պատկանում են տարբեր իմաստային (թեմատիկ) խմբերի, սակայն «վիպասանական» առումով «զգացմունք (ֆիզիկական որոշ դրսևորումներով). խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ» խմբի մեջ են մտնում, այլ կերպ ասած՝ լայն իմաստով մշակութային բառեր են:

Հ.-ե. ծագման հայերեն բառերից է *քանձր*-ը, որն այստեղ քննության է առնվում արմատի հնչյունական կազմի ծագմանային ճշգրտման նպատակով, բնականաբար մնում է «տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև» իմաստային (թեմատիկ) խմբի մեջ [ճույն տեղում, 215-216]:

3. Հիշյալ բառերի նոր ստուգաբանությունը կամ ստուգաբանական ճշգրտումը հիմնված է հ.-ե. լեզուների համեմատական ուսումնասիրության տվյալների վրա, այսինքն՝ փորձել ենք մի կողմից պահպանել մեզանում գոյություն ունեցող ավանդական մոտեցումը, մյուս կողմից՝ ոչ անկողմնակալ ձևով մոտենալ շրջանառության մեջ դրված նոր տվյալներին: Հայոց լեզվի բառապաշարի հնագույն շերտերը բառաքնության և ստուգաբանության առարկա կարող են լինել միայն մեզանում գոյություն ունեցող ձեռքբերումների, ինչպես նաև նորագույն տվյալների մանրակրկիտ վերլուծության և ըստ ամենայնի չափորոշման պայմաններում:

Ստորև անդրադառնում ենք վերը նշված բառիմաստային (թեմատիկ) խմբերի մեջ հաստատագրվող հայ. որոշակի բովոլ բառերին:

Հայ. *աղջիկ* < հ.-ե. *al-

1. Հայերենի բառապաշարի «մարդկություն. սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն» բառիմաստային (թեմատիկ) խմբի մեջ է մտնում նաև *աղջիկ* բառը, որն ինչպես հայտնի է, ունի հ.-ե. ծագում [Ջահուկյան 1987, 145, 207 և այլն]: Այստեղ մեր ուշադրության առարկան է այն, թե բառը հ.-ե. ինչ արմատից է ծագում [*հմմտ.* Համբարձումյան 1997, 149-152]:

2. Հայերենում *աղջիկ* բառը գործածվում է 5-րդ դ. գրավոր հուշարձաններում: Այն կազմված է *աղիջ* բառից *-իկ* փոքրացուցիչ-փաղաքշական ածանցով: *Աղիջ* բառը ևս կիրառվում է վաղ շրջանից: Բառն ունեցել է մի քանի իմաստ. ա) «օրիորդ, կույս», բ) «ղեռատի կին», գ) «նաժիշտ» և ավելի ուշ նաև դ) «ղուստր, ոչ արու գավակ» [Աճառյան 1, 1971, 129]: *Աղջիկ* բառի նախնական ձևն է եղել *աղիճ*-ը, այսինքն՝ կիսաշփական ձայնեղ ջ-ն փոխարինել է իր խուլ ճ-ին, հավանաբար դ-ի ազդեցությամբ [*նույն տեղում*]:

Ենթադրվում է, որ *-իկ* ածանցով մի քանի բառեր, այդ թվում նաև *աղջիկ* բառը, նախահայերենում ունեցել են *-իկն* (< հ.-ե. *-i-kon) հիմքի տարր, որովհետև հետագայում՝ գրաբարում, նման բառերը ենթարկվում են ներքին թեքման (օրինակ՝ *ծաղիկ-ծաղկան, մանուկ-մանկան, աղջիկ-աղջկան* և այլն), այսինքն՝ գրաբարում այդ *ն* ձայնորդն ընկել է [Meillet 1936, 80, Ջահուկյան 1987, 238, 356, 368]:

Գրաբարում *աղիջ* բառը հանդես է գալիս ընդհանուր՝ «աղջիկ, օրիորդ, կույս» իմաստով [Տիմոթեոս Կուզ 1908, 238, «Կնիք

հաւատոյ» 1914, 168 և այլն]: Իսկ հետագայում բառն ունեցել է նաև այլ՝ «անառակ, անբարո» իմաստը [Եւսեբեոս Կեսարացի 1818, 204 և այլն]: Ինչպես կոտեսները ստորև, հիշյալ բոլոր իմաստները հետագա ձեռքբերում են:

3. Հ.Աճառյանն *աղիջ* (<*աղիճ*) բառը դիտում է իբրև «անստույգ բառ», իսկ մեկ այլ աշխատության մեջ՝ «խալդերենից» (ուրարտերենից) հայերենին անցած փոխառություն [Աճառյան 1, 1979, 129, 1940, 186]: Գ.Ջահուկյանն իր վաղ շրջանի աշխատություններում տալիս է *աղիջ* (<*աղիճ*) բառի ստուգաբանությունը [Джаукян 1967, 121, 1982, 122]: Սակայն դրանցից առաջինում, կապված *աղիս* և *աղախին* բառերի հետ, նշում է հետևյալը. «Մեյեն *աղախին*-ը *աղիջ* «աղջիկ» բառի հետ միասին հանգեցնում է հ.-ե. *al-ին «աղալ, մանրել, փշրել» [Джаукян 1967, 121]: Այս կարևոր նկատառումն ավելի ուշ անտեսվում է: Գ.Ջահուկյանը հետագայում մի կողմից՝ տալիս է *աղիջ* բառի նոր ստուգաբանություն՝ այն բխեցնելով հ.-ե. *pə-li- ձևից [Ջահուկյան 1987, 145], իսկ մյուս կողմից՝ Հ.Աճառյանի հետևությամբ *աղջիկ* բառը բերում է ուրարտերենից հայերենի կատարած փոխառությունների շարքում՝ իբրև ընտանեկան հարաբերություններ նշանակող բառերից մեկը [Ջահուկյան 1987, 436]:

4. Վերջին ժամանակներս կարծիք է հայտնվում այն մասին, որ հ.-ե. բարբառների մի մասում «կին» գաղափարն առնչվում է «աղալ, հատիկը մանրել» նշանակության հետ (հ.-ե. *mel- «փշրել, աղալ, մանրել» և *m[] կամ *m[] «հատիկմանրիչ, աղաց». հմմտ. լատ. mulier «կին» և այլն), իսկ հայ. *աղջիկ* «ղեռատի կին» բառն առնչակից է դիտվում հայ. *աղալ* և *աղալրի* «աղաց, ալրաղաց» բառերին [Гамкрелидзе, Иванов 1984, 692-693]: Այս նոր տեսակետի հեղինակները միաժամանակ գտնում են, որ հատիկն աղալու գործը բնատնտեսության հետ կապված երևույթ է, որով զբաղվում էր տանտիրուհին՝ կինը. այդ առումով նշանակալից փաստ է խեթ. SAL NA 4 ARA գաղափարագիրը, որ նշանակում էր «աղացուհի», բառացի՝ «կին-աղաց» [նույն տեղում]: Հեղինակները գտնում են նաև, որ «աղաց, հատիկաղաց» երևույթն, ըստ հնագիտական տվյալների, հասնում է մինչև մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակը (նկատի է առնվում Իրանի հյուսիսային տարածքը, նաև արտացոլումը Եգիպտոսի նյութական մշակույթի մեջ), ընդ որում այն Եվրոպա է քափանցում Մերձավոր Արևելքից [նույն տեղում, 693-694]: Կարծիք է հայտնվում նաև այն մասին, որ հ.-ե. բարբառների մի խմբում գործածվող *mel-

«մանրել, փշրել, աղալ» բառ-արմատի դիմաց բարբառների մեկ այլ խմբում, իբրև նորագոյացություն, հանդես է գալիս մեկ ուրիշը, այն է՝ *al-, որին էլ առնչվում է հայ. *աղալ*, *աղալրի* բառերի *աղ-* արմատը (*հմմտ.* հուն. ἄλῆω «աղում եմ», ավեստ. aša-, այլև *arta- «աղացած», պարսկ ārd «ալյուր», հինդ. և բենգալ. āṭā «ալյուր» և այլն) [*ճույն տեղում*, 693]:

5. Ինչպես նկատում ենք, հայ. *աղջիկ* (<*աղիջ-իկ*) և *աղալ*, *աղալրի* բառերը ծագումով մերձավոր են և կապվում են հ.-ե. բնատնտեսության մի որոշակի երևույթի հետ: Սակայն այդ բառերում առկա հնագույն (նախագրային կամ վաղնջական) արմատը, որն է *աղ* (<**ալ*), չի կապվում հ.-ե. *mel- արմատին, ուստի այն բոլորովին ուրիշ է: Թ.Գամկրելիժեն և Վ.Իվանովն այդպիսի արմատ չեն առանձնացնում: Իսկ դա չի նշանակում, որ հայ. *աղալ*, *աղալրի* բառերի ծագումը հայտնի չէ: Ընդհակառակն, հայտնի է, որ այդ բառերը ծագում են հ.-ե. *al- արմատից [Աճառյան 1, 1971, 118]: Գ.Ջահուկյանը *աղալ*-ը բխեցնում է հ.-ե. *alā- արմատից, իսկ *աղալրի-ք* բառը՝ հ.-ե. *alətriyo- ձևից՝ երկուսի համար ընդհանուր արմատ դիտելով հ.-ե. *al-, այսինքն՝ այն, ինչ տալիս են Հ.Հյուբշմանը և Հ.Աճառյանը [Hübschmann 1895-1897, 414, Աճառյան 1, 1971, 118]:

6. Հայ. *աղալ* բառին և նրանից կազմված ձևերին հատուկ ուշադրություն է դարձրել Ա.Մեյեն, երբ որոշակի կապ է տեսել հայ. *աղալ* և հուն ἄλῆω բառերի միջև [Meillet 1924, 4-6, Մեյե 1978, 227-228]: Նշենք, որ այդ առնչությունը նկատվել է ավելի վաղ, անցյալ դարի կեսերին. նկատի ունենք Գ.Այվազովսկու մի հոդվածը, որոմ մատնացույց է արվում հայ. աղալ և հուն. ἄλῆω «աղալ» գուգադիպումը [Այվազովսկի, 1852, 15]: Հետագայում ուրիշ հեղինակներ ևս անդրադարձել են այդ առնչությանը [Աճառյան 1, 1971, 118]: Սակայն Ա.Մեյեն հարցի քննությունը տալիս է իր ամբողջության մեջ՝ կապված հ.-ե. երևույթի տարածվածության (բարբառային տարբերակվածության) հետ: Նա գտնում է, որ հ.-ե. բարբառների հյուսիսարևելյան խումբը (բալթիական, սլավոնական, գերմանական, կելտական, իտալյան, արբանական) «աղալ, աղաց» իմաստի համար գործածելիս են եղել *mel- արմատը, իսկ արևելյան խումբը (հնդկական, իրանական, հունական, հայկական)՝ *al- արմատը: Ըստ այդմ հ.-ե. լեզուների բարբառային տարբերակման մի կարևոր, անշրջանցելի հատկանիշն էլ հանդիսանում է «աղալ, աղաց» իմաստի համար երկու *mel- և *al- արմատների գոյությունը: Վերջին ժամանակներս փորձ է արվել հայ. *աղամ* և հուն. ἄλῆω

բառերը բխեցնել հ.-ե. *h₂elh₁-, իսկ հայ. *մալեմ* բառը՝ հ.-ե. *m(y)elh₂-
ձևերից [*հմմտ.* Barton 1996, 21-27]:

7. Ա.Մեյեի կողմից անցկացվող մնացած տարբերակումը վերաբերում է հ.-ե. *al- արմատին, այնինչ հայերենն ունի հ.-ե. ծագման բառեր, որոնք առնչվում են մյուս՝ հ.-ե. *mel- արմատին: Այսպես, հայ. *մալ*- «մանրել, փշրել» արմատը ծագում է հ.-ե. *mel- արմատից և հայերենում հանդես է գալիս բազմաթիվ ձևերով (*մալել* «մանրել, մաշել, ջարդել», այլև՝ «կռտել, ամորձատել»), *մուլ*- արմատը, որից՝ *մլաղաց* «ջրաղացպան», *մլմլել* «շփել, քերել», *մամուլ* «տպագրական ճնշիչ գործիք», *մեղ*- արմատը, որից՝ *մեղ-կ*, *մեղ-մ* բառերը և այլն [Աճառյան 2, 1977, 255]: Ավելացնենք, որ հայ. բարբառներում ևս կան զգալի թվով բառեր, որոնք ծագումով կապվում են այդ արմատին: Իսկ այս հատկանիշով հայերենը մտնում է Ա.Մեյեի առանձնացրած հյուսիսարևելյան խմբի մեջ:

8. Ի մի բերելով պատմամշակութային և լեզվական փաստերը՝ նկատում ենք, որ հայ. *աղջիկ* բառը, որի նախնականն է *աղիջ* (<*աղիժ*) ձևը, հանգում է հ.-ե. *al- արմատին: Ըստ այդմ, հայ. *աղջիկ* (<*աղիջ*<*աղիժ*) բառի *աղ*- (<*ալ-) արմատն ամենամախնական իմաստով նշանակել է «երկանքով աղացող, աշխատող տնտեսուհի»: Հետագայում այդ իմաստը կոնկրետացել է, այսինքն՝ «բնատնտեսությանը վերաբերող զբաղմունք ունեցող իգական սեռի անձ» նշանակությունից առանձնացել են «կին, ոչ արու զավակ», այնուհետև՝ «օրիորդ, կույս», իսկ ավելի ուշ՝ «ամառակ, անբարո կին» իմաստները: Իմաստային մնացած առանձնացումը եղել է լեզվի տևական զարգացման հետևանքով: Սկսած առնվազն 5-րդ դ.՝ հայ. *աղջիկ* (<*աղիջ*<*աղիժ*) բառն արդեն նոր իմաստներով, նոր նշանակությամբ է գործածվում: Վերջինս ամրագրվում է հայերենի գրավոր ավանդույթով և նույնանում է արդի հայերենի բոլոր տարբերակներում հանդես եկող իմաստի հետ:

9. Հայ. *աղջիկ* (<*աղիջ*<*աղիժ*) բառի այս նոր մեկնաբանությունը կարելի է սպառնիչ համարել, եթե հավաստիորեն պարզաբանվի նաև բառի մյուս մասը՝ *-իջ* (<*-իժ*) բաղադրիչը:

Հայերենում ունենք բառեր, որոնցում կա այդ *-իժ* մասնիկը, օրինակ՝ *աղաւնիժ* «մի տեսակ խոտ», *արտիժ* «արտում բուսնող մի տեսակ խոտ, մոլախոտ», *լուիժ* «զու միջատը», *կապիժ* «1. հատով հաշվելի ապրանքի մի չափ, 2. սրունքները պատող զրահ», *կալիժ* «չոր կավ», *կոպիժ* «խիճ, քարի կտորտանք», *հատիժ* «կուտ», *պատաղիժ* «բաղեղ», *պատիժ* «1. կեղև, կճեպ, 2. տոնապան,

3. կնճիթ», *ռութիճ* «ցեց» և այլն:

Այնուհետև, հայերենում այս *-իճ* մասնիկն ունեցող բառերը պատմականորեն և բառակազմորեն բաժանվում են մի քանի խմբի. ա) բառեր, որոնք առ այսօր մնում են չստուգաբանված, քեև դրանցում առանձնացվում է *-իճ* ածանցը (օրինակ՝ *աղանիճ, արտիճ, կալիճ, կոպիճ, հատիճ, պատաղիճ, պատիճ*), բ) բառեր, որոնք ունեն հ.-ե. ծագում (օրինակ՝ *լութիճ* <հ.-ե. *plusos, *ռութիճ* <հ.-ե. *ōd-), գ) բառ, որն իրանական փոխառություն է. *կապիճ* <պահլ. kapič և այլն [հմմտ. Jahukian 1993, 257-269]: Բերված բառերից հ.-ե. ծագում ունեցողները չունեն *-իճ* մասնիկն արտացոլող տարր, իսկ իրանական փոխառություն համարվող *կապիճ*-ն ունի այդ տարրը: Սրանից քերևս հնարավոր է ենթադրել, որ *-իճ* մասնիկը հետագա գոյացություն է և հայերենին է անցել իրանական լեզուներից Բնորոշ մասնիկի բառակազմական ընդհանրացման ճանապարհով: Նման վարկածի օգտին է խոսում այն փաստը, որ չստուգաբանված բառերի մեջ (*հմմտ. կալ-իճ, հատ-իճ, պատ-իճ* և այլն) պարզ արմատ են *կալ, հատ, պատ* և այլն բաղադրիչները:

10. Եթե հիշյալ բառերում, բացի *կապիճ* բառից, *-իճ* մասնիկը իրանական ազդեցության արդյունք չէ (համաբանության օրենքով, որ ածանցման դեպքում բավական դժվար է), ապա քերևս կարելի լինի իբրև վարկած առաջ քաշել այն գաղափարը, համաձայն որի հայերենում ևս նախագրային կամ վաղնջական շրջանում գործածվելիս է եղել իրանական *-իճ* բաղադրիչին ծագումով մոտ (հ.-ե. շրջանից եկող) մի ածանց: Վերջինս կարող էր լինել ոչ միայն *աղիջ* (<*աղիճ*) բառում, այլև քերևս *կոպիճ* <*կոպ-իճ* (*հմմտ. կոպար* «սահման», այսինքն՝ «կիսված, բաժանված») և նման բառերում՝ իբրև նախնական կազմության բաղադրիչ և ոչ թե հետագա ածանցական հավելում:

11. Այսպիսով, կարելի է կարծել, որ հայ. *աղջիկ* (<*աղիջ* <*աղիճ*) բառն ունի հ.-ե. ծագում, սակայն բխում է հ.-ե. *al- արմատից՝ իբրև «բնատնտեսությամբ զբաղվող անձ, ընտանիքի մի տնտեսուհի» հասկացության անվանում: Նախկինում չստուգաբանված, վերջին ժամանակներս հ.-ե. *թ-li- ձևից բխեցվող հայ. *աղիջ* (<*աղիճ*) բառի համար ավելի հավանական և հիմնավոր է հ.-ե. *al-ից բխեցնելը, եթե բառի ստուգաբանությանը մոտենում ենք թե՛ լեզվական և թե՛ պատմական-մշակութային տեսակետից: Ըստ այսմ ոչ թե համալրվում, այլ ճշգրտվում է հայերենի բառապաշարի վերը նշված բառիմաստային (թեմատիկ) խումբը:

Հայ. սալլ <h.-ե. *k[h]^o el-

1. Հայ. սալլ («հին անվավոր փոխադրամիջոց») բառը գրավոր հուշարձաններում գործածվում է երկու՝ բուն և փոխաբերական իմաստով. ա) «եզան կոշտ կառք» (Ս.Գիրք, ծնն. ԽԵ, 19, 21 և այլն), բ) «Մեծ և Փոքր արջի համաստեղություն» (Յոթ, Թ, 9, Շիր. 48, 49 և այլն), «հյուսիս կամ հյուսիսային բևեռ» (Փիլ. Ել. 533, Իմ. 75 և այլն), «առանցք, լիսեռ» (Արիստ. Աշխ., Նյուս. Կազմ. Բ և այլն), «երաժշտական մի ձայն» (Մանրուս., «Արարատ», 259) [տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի» 2, 692, Աճառյան 4, 1979, 169, Մալխասյան 4, 1945, 180]:

2. Սալլ բառի ստուգաբանության լուրջ փորձը պատկանում է Է.Լիդենին [«Հանդես ամսօրեայ», 1905, 192], ըստ որի բառը փոխառություն է փռուգ. *satilia ձևից: Սա ընդունում են հետագա հեղինակները [Boisacq 1923, 854, Pokorny 1, 1959, 339, Աճառյան 4, 1979, 169]: Այդ ձևից են փոխառյալ դիտվում նաև հուն. σάτιλλα «Բույք աստղերի, Մեծ արջի համաստեղություն» (Հեսիք.), σατίνη (Հոմեր.), հոգն. σατίνας (Անակր.) «սալլ, ռազմականք» ձևերը, այսինքն՝ հուն. բառն ունի փոքրասիական ծագում: Այնուհետև, ըստ Գ.Ջահուկյանի, սալլ բառը կամ հայ.-փռոյգ. ժառանգություն է հ.-ե. *k'at- «կռվել, պայքարել» արմատից, կամ փոխառություն հարևան ժողովուրդների լեզուներից:

Առաջին դեպքում բառը քննվում է փռոյգ. kat- «պայքար» (<h.-ե. *k'at- «պայքարել») - հայ. սալլ առնչության մեջ՝ նշելով հետևյալ նկատառումները: 1) «Հայ. բառի ծագումը այս արմատից կասկածելի է. այն հենվում է հայերենի հետ համեմատվող և փռոյգ. համարվող σάτιλλα «համաստեղություն», σατίνη «կառք» բառերի համար ենթադրվող «մարտականք» նախնական իմաստի վրա, մինչդեռ ա) այդ բառերի փռոյգական ծագումը հավաստի չէ, բ) «մարտականք» նախնական իմաստ ունենալը կասկածելի է, գ) հայ. բառը ամենայն հավանականությամբ փոխառություն է փոքրասիական մի լեզվից, որին պատկանում են հիշյալ բառերը» [Ջահուկյան 1970, 21], 2) «սալլ (ունի «Մեծ արջի և Փոքր արջի համաստեղություններ» իմաստը՝ տրված նմանությամբ) բառի մասին երկու կարծիք է հայտնվել: Հայ.-փռոյգական մերձավոր ցեղակցության վարկածի կողմնակիցներն այդ բառը փռոյգ. համարվող σάτιλλα, «Մեծ արջի համաստեղություն» ու սրա հետ կապված

σάτιν «կառք» բառերի հետ միասին բխեցնում են հ.-ե. *k'at - «պայքարել, կռվել» արմատից՝ ենթադրելով «մարտակառք» սկզբնական իմաստը և սալլ ու σάτιλλα բառերի համար վերականգնելով փոյուզահայկ. *satilija նախաձևը: Այլ լեզվաբաններ հայ. բառը համարում են պարզապես փոխառություն [Աճառյան 1940, ալև Աճառյան 6, 71]: Այժմ կարելի է հաստատված համարել, որ հիշյալ բառերին փոյուզական ծագում վերագրելը խիստ կասկածելի է: Չի կարելի ապացուցված համարել նաև հիշյալ բառերի «մարտակառք» նախնական իմաստը և այդ բառերը հ.-ե. *k'at- արմատից բխեցնելու փորձը: Եթե հայ. սալլ բառը փոխառյալ է փոքրասիական որևէ լեզվից, ապա պետք է կարծել, որ միջձայնավորային t-ի փոխվելը j-ի և սրան հաջորդող ձայնավորի անկումը տեղի է ունեցել հնագույն հայերենի շրջանում՝ մ.թ.ա. XII դարից հետո» [Ջահուկյան 1970, 18]:

Իսկ երկրորդ դեպքում նկատի է առնվում այն հանգամանքը, որ «Ռ.Շմիտը [Glotta 44, 1967, 148-151] փորձել է ապացուցել σάτιλλα «մի համաստեղություն» (*«սալլ», «կառք») բառի քրական ծագումը, [Ջահուկյան 1987, 311]:

3. Բառի մինչև այժմ եղած ստուգաբանության փորձերը դառնում են միանգամայն անհավաստի, եթե նկատի ենք ունենում հ.-ե. լեզուների մեջ «անիվ», «անվավոր փոխադրամիջոց» գաղափարի համար երևան բերվող ստուգաբանական և տիպաբանական նոր տվյալները, ինչպես նաև այդ առնչությունը հայերենի համապատասխան փաստերը՝ քաղված ոչ միայն գրական հուշարձաններից, այլև հայ. բարբառներից:

Այս դեպքում ևս գործ ունենք հայ. բառի ոչ թե փոխառության, այլ բնիկ լինելու հետ: Սալլ բառը, կարծում ենք, ծագում է հ.-ե. *k[h]°el- «անիվ, անվավոր փոխադրամիջոց» բառից, որը զուգահեռներ ունի ցեղակից լեզուներում. հիթ. cul «սալլ», հիթ. hvel «անիվ», պրուս. kelan «անիվ», լատվ. du-celis «երկանիվ», հւլավ. kolo, սեռ. hnl. kolese «անիվ», հոգն. ուղղ.-հայց. kola «սալլ», ալև լատ. colus «մանիչ», «մանված թել, մանվածք» [Гамкрелидзе, Иванов 1984, 818]: Այնուհետև, հ.-ե. այդ ձևն առաջացել է *k[h]°el- «պտտվել», «շարժվել» բայահիմքից, որը ևս ունի զուգահեռներ ցեղակից լեզուներում. հինդկ. carati «շարժվում է», «թափառում է», «զննում է», լեպտա. čarati «շրջվում է, շուռ է գալիս», ալբ. siëll «շրջվել», «բերել» և ալև [նույն տեղում, 718]: Իսկ այդ փոխադրամիջոցի երևան գալու

Ժամանակ է առանձնացվում մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակը, ընդ որում գործադրված այն տարածքում, որ ձգվում է Անդրկովկասից մինչև Վերին Միջագետք, այնուհետև այլ տարածքներ [*հմմտ. նույն տեղում*, 869-870]:

4. Այնուհետև, անհրաժեշտ է նկատի առնել նաև այն հանգամանքը, որ հ.-ե. $*k^{[h]}$ el- բառ(արմատ)ից ունենք նաև $*k^{[h]}$ (e/o) $k^{[h]}$ el- կրկնարմատ ձևը, որը նույնպես իր ծագումնային արտացոլումն է գտնում ցեղակից լեզուների մեջ. ազն. Ա kukāl «սայլ», քուչ. Բ kokale «սայլ», հինդկ. cakra- «անիվ» (Ռիզվեդայում նաև «արևի ակ' անիվ».*հմմտ.* հայ. *արեգակն* «արևի անիվ», «տարեշրջան»), ավեստ. čaxra- «անիվ» (*հմմտ.* հայ. *ջահրայ* «ճախարակ», «մանելու գործիք», *շարխ* «բախտի անիվ», *ճախր* «պտույտ, շրջապտույտ», *ճախարակ* «անիվ», «անվավոր գործիք».*Հյւսիսային Գերմանիա* 1895-1897, 186, Աճառյան 3, 1977, 172-174), հուն. հոմ. κύκλος «շրջան», «անիվ», փոյոյ. κύκλ-ην (Հեսիք.) «Բույր (համաստեղություն)», «սայլ», հռոմ. кола «Մեծ արջ (համաստեղություն)», հիլ. hjól, hvél «անիվ», հանգլ. hweogol, hweol «անիվ», անգլ. wheel «անիվ», մագերմ. wēl «անիվ» և այլն [Гамкрелидзе, Иванов 1984, 718, 737-738, 869-870, այլն Широков 1991, 57-64]:

Տիպաբանական առումով այդ կրկնակ արմատն իր գուգահեռներն ունի նաև ոչ-հ.-ե. լեզուներում. հիբ. gilgāl, galgal «անիվ», արամ. galgal «անիվ», վրաց. gorgal- «անիվ», «շրջան», շուս. GIGIR «մարտակառք» և այլն [Гамкрелидзе, Иванов 1984, 718]:

5. Ելնելով հ.-ե. $k^{[h]}$ el-, ինչպես նաև կրկնավոր կազմություն ունեցող $*k^{[h]}$ (e/o) $k^{[h]}$ lo- բառարմատների ձևական և իմաստային մերձավորությունից, ինչպես նաև դրանց՝ ոչ-հ.-ե. լեզուների հետ ունեցած տիպաբանական ընդհանրություններից, գտնում ենք, որ հայ. ոչ ընդհանուր ճանաչում ունեցող *սայլ*, այլև որոշ բարբառներում պահպանված *գ'ալզ'ալի* «երկանիվ սայլ» բառերի ծագումն ավելի հին է, քան որ մինչև այժմ կարելի է եղել կարծել: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ դրանք բնիկ բառեր են, քան փոխառություն: Ընդ որում հայ (բրբռ.) *գ'ալզ'ալի*-ն (Մուշ, Ալաշկերտ և այլն), ավելի հին է, քան *սայլ*-ը, եթե ընդունենք, որ այդ ձևում քմային (եթե ոչ «կատկային») *զ*-ն ժամանակի առումով պիտի նախորդած լինի *ս*-ին (*գ'ալ*- ձևի կրկնությամբ՝ *գ'ալ-գ'ալ-ի*): Մյուս կողմից, պետք է ենթադրել, որ ա) այն հ.-ե. միասնության շրջանից ժառանգված ինքնուրույն զարգացում է հ.-ե. $*k^{[h]}$ (e/o) $k^{[h]}$ lo-> հայ. (բրբռ.) *գ'ալ-գ'ալ-ի*, բ) ըստ

այդմ (տիպաբանական) ընդհանրություն պիտի ունեցած լինի շում. GIGIR «մարտակառք», հիբ. *gilgāl*, *galgal* «անիվ», արամ. *galgal* «անիվ» ձևերի հետ, եթե հաշվի ենք առնում հ.-ե. **k*^[h]°*ek*^[h]°*lo*-, շում. GIGIR, սեմ. **galgal*, քարթվ. **gɛgar*- (նաև **bɛbar*-), այլև հչին. (< հ.-ե.-ից) **gr* «սրբազան ձի» տիպաբանական համարժեքությունը (սայլից՝ առարկայից> քարշող ուժ՝ ձի իմաստային զարգացում):

6. Մայլ-ը, ինչպես նաև *գ'ալգ'ալի*-ն, իբրև մշակութային (մանավանդ ծիսական) երևույթ, որոշակի «ժառանգորդություն» ունի հ.-ե. **k*^[h]°*el*-ի առասպելաբանական իմաստավորումների հետ: Մայլ-ը «երկանիվ կամ քառանիվ փոխադրամիջոց», *գ'ալգ'ալի*-ն «երկանիվ փոխադրամիջոց» մեծ դեր խաղացած պիտի լինեն ոչ միայն Հայաստանի, այլև առհասարակ Առաջավոր Ասիայի մշակութային կյանքում: Լճաշենի և այլ վայրերի պեղումներից հայտնաբերված երկանիվ, այլև քառանիվ այդ փոխադրամիջոցը մինչև վերջին ժամանակներս քվազրվում էր մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակով [*հմմտ.* Пиотровский 1959, 153, Մարտիրոսյան 1969, 39-40], թեև եղել են նաև ավելի վաղ ժամանակով քվազրման փորձեր. «Սյունիքի ժայռանկարներում մի քանի տասնյակ ժայռաբեկորների վրա փորված մ.թ.ա. IV-III հազարամյակների սայլերի պատկերների գուգահեռներ են Սևանի ավազանի կուրգաններում՝ Ներքին Գետաշենի (Ն.Ադիաման), Ե.Լալայանի և Լճաշենում Հ.Մնացականյանի հայտնաբերած միասունի (իմա՝ *գ'ալգ'ալի* – Վ.Հ.), երկսունի (իմա՝ *սայլ* – Վ.Հ.), սկավառակաձև, ճաղեր ունեցող փայտե անիվներով սայլերը, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերին [*Мнацаканян* 1960, 139]: Այնինչ, բոլորովին վերջին տարիներին, հատկապես 70-ական թթ. հետո երևան եկած թե՛ լեզվաբանական և թե՛ հնագիտական աշխատություններն այդ ժամանակաշրջանը հաստատապես հասցնում են մինչև մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակը [*հմմտ.* Littauer-Crouwel 1974, 20-37, 1977, 1-7, Гамкрелидзе, Иванов 1984, 718, 869-870 և այլն]:

7. Մայլ-ը (<հ.-ե. **k*^[h]°*el*-) ավելի նոր է, հնչյունական անցումը՝ ա) **k*^[h]° > *u*, բ) **e* > *ե* (> *այ. հմմտ.* բրբռ.՝ *սեկ*, որում առհասարակ նոր բարբառային երևույթ է դիտվում *ե*-ի առաջացումը գրաբարի *այ* երկբարբառից՝ վերջինիս պարզեցման օրենքի հիման վրա): Այնինչ *գ'ալգ'ալի*-ն ավելի հին պիտի լինի, որովհետև՝ ա) հ.-ե. **k*^[h]° > *հայ. գ* (քմային կամ «կատակային» *գ*) անցումն առհասարակ հին երևույթ է (*հմմտ.* հ.-ե. **p*^[h]°*enk*^[h]°*e* > *հայ. հինգ*), բ) ունենք հ.-ե. **e/o*

ծայնադարձի որևէ աստիճանի դիմաց հայ. *ա* (ոչ *այ*, կամ բրբռ. *ե* կամ *է*, ինչպես *սել* բառում), այսինքն՝ *սայլ*-ի *այ* երկբարբառի համեմատությամբ *ա* ձայնավորով ձևի առկայություն, եթե նկատի չունենանք այն հանգամանքը, որ հայերենում հնարավոր է *ա>այ* լծորդությամբ ձևերի առկայություն (*հմմտ. դայլ>դալ* «կաթնախեժ», *մայր>մար-ել* «մայր մտնել») [Jahukyan 1986-1987, 29-33]:

Այսպիսով, կարելի է մտածել, որ հայերենի հնագույն շրջանում գործածված *սայլ* և **q'aw* (>*q'aw*-*q'aw*-ի) բառերն ունեն հ.-ե. ծագում, այսինքն՝ փոխառյալ չեն հայերենի հետ շփումներ ունեցած շրջակա որևէ (ցեղակից կամ ոչ-ցեղակից) լեզվից: Եվ ըստ այդմ *սայլ*, ինչպես նաև (բրբռ.) *q'awq'aw* (<**q'aw*) բառերը համալրում են հայերենի հ.-ե. ծագման «երկրագործություն, բուսականություն» բառիմաստային (թեմատիկ) խումբը, եթե ոչ միաժամանակ «կրոն, նախապաշարմունք» բառիմաստային (թեմատիկ) խումբը՝ կապված «Բույք կամ Մեծ արջի համաստեղություն» հավատալիքի և դրան առնչվող հայերի պատկերացումներում երբեմնի եղած ծիսական որոշակի երևույթի հետ:

Հայ. *արտախոյր* < *արտ* («դուրս») + **xōδ*

1. Հայերենում կան բազմիցս ուշադրության արժանացած, սակայն առ այսօր հավաստիորեն չստուգաբանված բառեր: Դրանցից է Խորենացու երկում հանդիպող *արտախոյր* բառը՝ գործածված հայոց հին վիպասանքի «Տենչայ Մաթենիկ տիկին» հատվածում [Խորենացի 1913, 84]: Հիշյալ հատվածը, ինչպես նշել ենք, փոխաբերական խոսքի մեծ է, փոխաբերացումը կատարված է հեթանոսական մտածողության շրջանակներում [Համբարձումյան 1995, 227-236]: Եվ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ այդ հատվածը հայոց վիպասանքում «բամբառակ երգերի» ցայտուն օրինակ է [Գ.Տեր-Մկրտչյան 1979, 131]:

2. Հիշյալ հատվածի մեկնաբանման շուրջ առկա է բանասիրական, աղբյուրագիտական և լեզվաբանական բավականաչափ գրականություն, արտահայտվել են զգալի թվով կարծիքներ: Դրանց ժամանակին անդրադարձել է Հ.Աճառյանը՝ հարցը քննության առնելով ոչ միայն առանձին, այլև բառարանագրական աշխատանքի ընթացքում [Աճառյան 1908, 124, այլև 1, 1971, 340-342]: Կան նաև կարծիքներ, որոնք դուրս են մնացել Աճառյանի ուշադրությունից:

3. Լեզվաբան-բանասերների մի մասը *արտախոյր* բառը դիտել է փոխառություն՝ բառի մեջ մտցնելով բառակազմական ինչ-ինչ փոփոխություններ: Դիշտ է նկատում Գ.Պատկանյանը, որ «բոլոր Քարգմանիչները սկզբնական *q* տառը ընդունում են հայցական հոլովի ցուցիչ: Միայն Լազարոն է (Arm. Stud., 53) դիտում *զարտախոյր* և այն՝ նույնացնում պարսկ. *zardachwar*-ի հետ» [Патканян 1882, 24]:

Ասենք, որ Պ.Լազարոն նշում է ոչ միայն այդ բառի ուղիղ ձևը *q* մասնիկով հանդերձ, իբրև բառի արմատի անտրոսիտի տարր, այլև գտնում է, որ այն առնչվում է պարսկ. *zardxau* «մի տեսակ ծաղկի անուն», որն այլ բան չէ, քան աղավաղված (Աճառյանի բառով՝ «աղճատված») *zardxwar* բառից գոյացած մի ձև [Lagarde 1877, 53]: Հ.Հյուբշմանը, ինչպես գիտենք, մերժում է Պ.Լազարոյի ստուգաբանությունը՝ նշելով, որ «բառի իմաստը և կիրառության տեղը դեռևս բավական մութ են» [Hübschmann 1895-1897, 150]: Հետագայում լեզվաբան-համեմատաբանները (օրինակ՝ Հ.Աճառյան, Գ.Ջահուկյան), անկախ մեզ հետաքրքրող հատվածին առնչվելու պատենությունից, հավանաբար խուսափել են որևէ ձևով այն ստուգաբանելուց, համարել են կամ անստուգաբանելի բառ, կամ էլ որևէ վերաբերմունք չեն հայտնել նախկինում եղած ստուգաբանությունների (օրինակ՝ Լազարոյի, Հյուբշմանի և այլն) նկատմամբ [Աճառյան 1, 1971, 340-342, Ջահուկյան 1987, 367]:

4. Մենք հակված ենք կարծելու, որ *արտախոյր*-ը ոչ թե անանցավոր, այլ բարդ բառ է՝ կազմված վաղնջահայերենում գործածված *արտ* «դուրս» [*հմմտ.* Աճառյան 1, 1971, 340, սյունակ 2, վ. 6] և *խոյր* «արևելյան թագ, պսակ, փաթեց, ավելի հին՝ ծածկոց» բառերից (*հմմտ.* *ապախուրել* «գլուխը բանալ»): *Արտախոյր*-ը բերված է Երեմիա Մեղրացու բառարանում, սակայն ոչ թե այդ, այլ *արտախուրակ* («արտաքին պսակ, կամ վիճակ, որպես բոլոր կապ ձգեն ի սին, եւ թէ այլ ինչ») ձևով [Երեմիա Մեղրեցի 1975, 41]: Մխիթար Մեբաստացու բառարանում ևս *արտախոյր*-ը բերված է *արտախուրակ* ձևով, որն էլ բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Բառս այս ելանէ ի բառէն խոյր, որ է ծածկոյթ գլխոյ, այսինքն գլխարկ կամ թագ և այլն: Եւ աստ *արտախուրակ*, այսինքն՝ արտաքուստ երևելի խուրակ, որ և ռամկօրէն ասի մենտիլ, գոր ի հնումն մեծամեծ իշխանք արևելից դնէին ի գլուխս իւրեանց» [Մեբաստացի 1, 1749, 112]:

5. *Արտ* «(տնից) դուրս, արտատեղի, կալ» բառն ավելի ուշ՝ հին Գրական հայերենում, ավելի ստույգ՝ «ետղասական գրաբարի»

փուլում է, որ վերածվել է նախամասնիկի. հունաբան հայերենում այն գործածվելիս է եղել որպես նախածանց (համարժեք հուն. *ἐχ-, ἔξ-ի*ն, հմմտ. *ἐχπνέω* «արտաշնչել», *ἐχφέρω* «արտաբերել» և այլն), որն էլ մեզանում առավել ուշ անցել է լատինաբան հայերենին (համարժեք՝ լատ. *ex-ի*ն. հմմտ. *ex-porto* «կրում եմ, շահում եմ, տանում եմ», *exemplum* «օրինակ, նմուշ», *experientia* «սովորություն, փորձ» և այլն) և գործածվում է նաև մեր օրերում՝ անցնելով արդի գրական հայերենին:

6. *Խոյր*-ը, ըստ Հյուբշմանի, փոխառություն է իրանականից <պահլ. *xōδ (*հմմտ.* *xaōda-* «սաղավարտ», *հպարս.* *xauda-* «գլխարկ», *պարթ.* *xwd*, *այլև* *xōδ*, *պարս.* *xōi* «սաղավարտ», *աֆղան.* *xol*, *ou.* *xodā*, *xūd* «փույր») և *այլն*] [*Hübschmann* 1895-1897, 160, *Աճառյան* 1, 1971, 392, *Ջահուկյան* 1987, 527, *Периханян* 1993, 9-11 և *այլն*]: Իսկ իրանական ձևը միացվում է լատ. *cūdo* «թաղիքե սաղավարտ» բառին, և դրանք հանգեցվում են *հ.-ե.* **sqeu-* «ծածկել» արմատին:

7. Ըստ այսմ, *արտախոյր*-ի առաջին բաղադրիչը դեռևս չստուգաբանված (հավանաբար՝ բնիկ) բառ է, իսկ երկրորդը՝ իրանական փոխառություն, որն ունի *հ.-ե.* ծագում: Ուստի պետք է ենթադրել, որ այն ոչ թե ամբողջովին, այլ մասամբ՝ երկրորդ բաղադրիչով է փոխառյալ, այսինքն՝ բառն ունի հայերեն կազմություն, ընդ որում *ա* հոդակապով:

8. Մեզ հետաքրքրող հատվածում *արտախոյր* բառը գործածված ենք գտնում «դուրս ընկած (կտրավուն, բոլորածև, շրջանածև) մի բան» իմաստով, այն փոխաբերաբար, տվյալ համատեքստում նշանակում է «ամորձի կամ ամորձիներ»: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Հ.Աճառյանն «Արմատական»-ում (*հ.1*, էջ 339-342, *հ.2*, էջ 392) առանձնացնում է *արտախոյր* բառը՝ ելնելով միայն Խորենացու բնագրի սույն հատվածի ընձեռած նշանակությունից, որն էլ այլ կերպ է բացատրվում: Այն նույնն է, ինչ Ագաթանգեղոսի երկում կիրառված *արտախոյր*-ը [*Ագաթանգեղոս* 1909, 7]: Աճառյանի բառարանում դրանք բերվում են իրարից առանձին բառահոդվածներով, որով ստացվում է այն տպավորությունը, թե այս դեպքում հայերենում գործ ունենք համանուն երկու *արտախոյր* բառի հետ: Մակայն դա, կարծում ենք, այդպես չէ: Իրականում Ագաթանգեղոսի բնագրում *արտախոյր*-ը գործածված է ուղղակի՝ «արքայական թագ» իմաստով, իսկ Խորենացու երկում, ինչպես նշեցինք, գործածվելիս է եղել փոխաբերական, բառի անուղղակի իմաստով: Ուստի այնքան էլ տեղին չէ, երբ Աճառյանի «Արմատականի» մեջ նույն բառի երկու

կիրառությունները բերվում են իբրև առանձին բառահոդվածներ: Եվ այս վերջինը, ինչ խոսք, նախորդում է Ագաթանգեղոսի գործածությանը, ուստի բառը հնագույն հայերենում ունեցել է թե՛ ուղղակի (որպիսինի համար, ցավոք, չունենք վկայություն), թե՛ փոխաբերական կիրառություն:

Հայ. *խաւարտ* < *խաւ* + հ.-ե. *træg'-

1. Այս բառը ևս գործածված է հայոց հին վիպասանքի «Տենչայ Սաթենիկ տիկին» հատվածում [Խորենացի 1913, 84]: Ընդ որում (*գարտախոյր խաւարտ* բառակապակցության մեջ, հետադաս որոշչային հարաբերությամբ արտահայտում է փոխաբերացված հատկանիշ: Այդ բառը չենք գտնում Եր. Մեղրեցու բառարանում, իսկ Մխ. Սեբաստացին բառը հետևյալ կերպ է բացատրում. «է հասարակ (*իմա՝ ընդհանուր* — Վ. Հ.) ամենայն բանջարեղինաց կամ խոտեղինաց, գորս խարշելով կամ առանց խարշելոյ ուտեն մարդիկ, որպիսի է աղցանն, սամիթն և կամ այնք, որք ռամկօրէն կոչին քերվիգ, մաղտանոս և այլք նմանք» [Սեբաստացի 1, 1749, 375, սյուն. 2]: Հետագայում ևս ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը, հետևելով Մխ. Սեբաստացուն, այնուհետև «Նոր հայկազյան բառարանի» հեղինակներին, *խաւարտ*-ը դիտել է իբրև մի բուսանուն:

Այս բառի մեկնության առումով, կարծում ենք, միանգամայն ճիշտ է Հ. Աճառյանի մոտեցումը՝ *խաւարտ*-ը դիտելով *արտախոյր* գոյականի ածականական լրացումը՝ իբրև բառակապակցության հետադաս որոշիչ անդամ (*արտախոյր խաւարտ*) [Աճառյան 2, 1973, 351-352]:

2. *Խաւարտ*-ը բաղադրված է *խաւ* և *արտ* բառերով. *խաւ*-ը «աղվամագ, մագաշերտ, թավ շերտ» հայերենում դեռևս չստուգաբանված բառ է, իսկ *արտ*-ը բավականին հին է: Վերջինս ոչ մի կապ չունի, գոնե վաղնջահայերենի շրջանում, առավել ևս հին գրական հայերենի կտրվածքում լայնորեն գործածվող, վերը՝ *արտախոյր* բառի դեպքում առանձնացված *արտ* «արտաքին կողմը, դուրս» բառի հետ: *Խաւարտ* բառի մեջ հանդես եկող *արտ*-ը, մեր կարծիքով, ստուգաբանորեն կապվում է այլ բառերի հետ, այն է՝ հայերենում ծագումնային ընդհանրություն ունի մի կողմից՝ *արատ* «արածել», *արատ* «խոտ, արոտ», մյուս կողմից՝ *արած(ել)*, *(տու)արած (տուար < հ.-ե. *dipæro + արած)*, բրբռ. *արծ(ալ)* բառերի հետ (*տ~ծ*-ի համար *հմմտ. խայտ~խայծ, բուտ, բտել~բոյծ, բուծանեն*,

պիղծ~պղտ~որ, հ~պարտ~պարծ~ենամ, տատանեն~ծածանեն, նաև՝
խեղդ~հեղձ և այլն):

3. Արատ, արատ արմատը (ձայնադարձի ա/աւ աստիճանով)
ծագում է հ.-ե. *træg'- արմատից. հմմտ. հուն. τρώγω «կրծել, ուտել»,
թոխ. Ա և Բ trask «ծամել» [տես Ջահուկյան 1987, 153, 253]¹:
Այնուհետև նույն արմատից է ծագում նաև արտ-ը (հմմտ. հայ. (բրբռ.)
արծ~ալ «արածել»՝ կազմելով ձայնդարձի ստորին՝ գրո աստիճանը)
[տես Աճառյան 3, 1957, 37]: Ուստի հայերենում միմյանցից
անհրաժեշտ է տարբերել արտ բառի երեք համանուն՝ արտ (<հ.-ե.
*āg'-ro «ղաշտ, արտ»), արտ(ա)- («ղուրս, դրսի կողմը», այլև «ղուրս»
իմաստով նախածանց) և արտ (<հ.-ե. *træg'- «արածել, արոտ»):
Պետք է կարծել, որ ստուգաբանորեն արտ-ը («ճարակ, արած-ել,
արոտ») կապվում է արատ (արած-ել), արատ բառերին, իբրև
ծագումնալին ընդհանրություն ունեցող բառեր: Արատ և արատ
բառերի այն ստուգաբանությունը, որ բերվում է Գ.Ջահուկյանի
կողմից, այդ բառերը ծագած համարելով հ.-ե. *træg'-ից [տես նաև
Աբրահամյան 1958, 62-63], տվյալ դեպքում միանգամայն ընդունելի է
և համոզիչ: Սակայն պետք է ավելացնել, որ այն սահմանափակվում
է արատ, արատ և արած բառերով, այսինքն՝ չի տարածվում արտ-ի
վրա, իբրև նրանց հետ ծագումնալին ընդհանրության մեջ գտնվող
մեկ այլ վաղնջական կիրառություն ունեցած բառ: Այնինչ, ինչպես
տեսնում ենք, այդ շարքը համարվում է արտ («արոտ, արած-ել»)
բառով, որպիսով ավելի է ամբողջանում մեր պատկերացումը
ծագումնալին որոշակի ընդհանրություն ունեցող բառերի այդ փնջի,
այն է՝ «երկրագործություն, բուսականություն» բառիմաստային
(թեմատիկ) խմբի վերաբերյալ:

4. Խաւարտ բարդ բառի արտ բաղադրիչը բնիկ է, ունի հ.ե.
ծագում: Հետագայում այն բաղադրվել է խաւ-ի հետ, որն էլ
Խորենացու սույն հատվածում գործածվել է փոխաբերական
իմաստով, որ նշանակում է, թե բուն, ուղղակի իմաստով
կիրառությունը վերաբերում է ավելի վաղ ժամանակի: Եվ ըստ այդմ
կարելի է կարծել, որ մեզ հետաքրքրող հատվածում խաւարտ բառը
փոխաբերաբար արտահայտելիս է եղել «աղվամագով, կարճ

¹ Ի դեպ, հեղինակի աշխատության բառային զուգաբանությունների
ցանկում նշվում է թոխ. զուգահեռության մասին (եջ 153), իսկ բարբառային
հնչյունական տարբերակների թվարկման ժամանակ այդ զուգահեռը չի
նշվում (եջ 253): Եվ թոխ. զուգահեռը բերում ենք ըստ հեղինակի մեկ այլ գրքի
[Джаукян 1982, 57]:

մագաշերտով ծածկված, պատված, այլև՝ աղվամագի, մագաշերտի միջից կամ տակից երևացող, մերկացած» իմաստը:

Հայ. *տից* (<*տիք*)<հ.-ե.*di-t

1. Խորենացու «Տենչայ Սաթենիկ տիկին» հատվածի մինչև օրս բավարար քննության չառնված, ավելին՝ դեռևս որոշակիորեն չստուգաբանված բառերից է *տից* (<*տիք*)-ը [Խորենացի 1913, 84]: *Տից* բառը բազմիցս տեղիք է տվել տարակարծությունների, եղել են բառի բազմաթիվ մեկնաբանումներ, բացատրության փորձեր, ընդհուպ բնագրային ձևի խմբագրումը կամ ուղղումը:

2. Բնագրում բառը գործածված է հոլովված ձևով. «Տենչայ Սաթենիկ տիկին տենչանս՝ *գտից* խաւարծի»: Կարծում ենք, որ այն ներկայացնում է հայ. *տիք* բառի հոլովված ձևը, այսինքն՝ կիրառված է ոչ քե իբրև անեզական բառ, այլ որպես սովորական հոգն. սեռ.-տր. մի ձև: Վերջինս ավելի նախնական է, և այն բավականին գործուն պիտի եղած լինի վաղնջահայերենում: Բառի երբեմնի, նախնական եզակին է **տի* բառը, որն այդ ձևով ավանդված չենք գտնում գրավոր աղբյուրներում. այն նշանակելիս պիտի լինի «օր, հասակ, շրջան, ժամանակաշրջան» [*հմմտ.* Ջահուկյան 1987, 726, այլև 117, 217, 269, 401]: Այդ բառին Գ.Ջահուկյանը ևս հատկացնում է «տարիք» ընդհանուր իմաստը: Սակայն ամեն դեպքում նկատի է առնված բառի բուն՝ ժամանականիշ իմաստը, ինչպիսին որ է նրա բառարանային նշանակումը: Այնինչ, այս հատվածում *տի-ք* բառը գործածվելիս է եղել այլ՝ փոխաբերական իմաստով, որը և բխում է բառի ուղղակի, բուն իմաստից:

3. Հայտնի է, որ հայ. *տի-ք* բառը ծագում է հ.-ե. *di-t ձևից. *հմմտ.* անգլ. *tid* «ժամ, ժամանակ»: Միաժամանակ հարկ կա նշելու, որ Գ.Ջահուկյանը *տի-ք* («տարիք») և *տի* («օր») արմատների համար տալիս է ընդհանուր *տե-*, *տի* (հ.-ե. *dei-) ձևը:

Ըստ այսմ, գտնում ենք, որ *գտից խաւարծի* կապակցության մեջ *տից* ձևը այլ բան չէ, քան հայ. *տի* (չավանդված) բառի հոգն. սեռ.-տր. մի ձևը, որի հոգն. *տի-ք* ձևն է: Յեղակից լեզուներում պահպանված հնարավոր զուգահեռներից առայժմ նշում ենք անգլ. *tid* «ժամ, ժամանակ» բառը, սակայն կարելի է վկայակոչել ուրիշ ձևեր ևս, եթե հնարավոր լինի պարզել հայ. այլ բառերի և ցեղակից լեզուներում դրանց ունեցած զուգահեռների հարցը:

4. «Տենչայ Սաթենիկ տիկին» հատվածում գործածված ձևի *գ-ն*

նախդիր է և ոչ թե արմատի (անտրոռի) մաս, ինչպես որ երբեմնի կարծել են որոշ հետազոտողներ: Այսպես, բառի եզ. ուղղ. ձևը եղել է *տի-ն*, իսկ հոգն. ուղղ. ձևը՝ *տի-ք*: Վերջինս հետագայում է, որ վեր է ածվել անեզական գոյականի: Եվ այդ *տի-ն* էլ հայերենի հնագույն շրջանում հոլովվել է որպես սովորական, այսինքն՝ ոչ իբրև անեզական բառ: Այստեղ առկա է քերականական վերափոխումս սովորական բառից անեզականի վերածվելու ողջ իմաստաբանությամբ (*հմմտ. ղի>ղիք*, հոգն. սեռ.-տր. *ղից* «աստվածների»):

Հայ *խաւարծի* < *խաւ* + հ.-ե. *træg*՝

1. Խորենացու «Տենչայ Սաթենիկ տիկին» հատվածի, այսպես կոչված, դժվարություն հարուցող բառերից չորրորդն է *խաւարծի* բառը [Խորենացի 1913, 84]: Այս բառի ստուգաբանության փորձերը մինչև օրս մնում են անհավաստի:

2. *Խաւարծի* բառը, կարծում ենք, ծագումով նույնն է, ինչ *խաւարտ* բառը: Այդուհանդերձ, դրանք քննության ենք առնում առանձին-առանձին՝ ելնելով ոչ միայն Խորենացու հատվածում այդ բառերի առանձնակի ներկայացրած կարևորությունից, այլև հայերենի բառապաշարում դրանց հստակ առանձնացման անհրաժեշտությունից:

Ի տարբերություն *խաւարտ-ի*՝ *խաւարծ-ը* բառակազմական ի մասնիկի շնորհիվ վեր է ածվել գոյականի (*հմմտ. գեր-ի, գին-ի, բարտ-ի* «մի տեսակ ծառ», *յդ-ի* «ի, լցված», *մայր-ի* «մի տեսակ ծառ», *տեղ-ի* և այլն) [տես Ջահուկյան 1987, 231]: Ընդ որում դրանք միմյանցից տարբերվում են *տ~ծ* լծորդությամբ (*հմմտ. արածել~արատ, խայտ~խայծ, պիղծ~պղտ-որ* և այլն): Գ.Ջահուկյանը թեականորեն *խաւարծի-ն* կապում է *խաւ* բառի հետ՝ նկատի առնելով հետագա շրջանի *խաւարծիլ* («խաշնդեղ») ձևը [*նույն տեղում*, 598]: Նման առնչություն տեսնելը վաղուց է հայտնի. նախկինում այդպես է կարծել և Գ.Տեր-Մկրտչյանը [*տես* Գ.Տեր-Մկրտչյան 1979, 133]: Սակայն Գ.Ջահուկյանը գտնում է, որ տվյալ դեպքում ևս այդ բառը կարելի է դիտարկել իբրև հարավկովկասյան (քարթվելական) լեզուների հետ հայերենի ունեցած առնչությունների մի օրինակ, թեև հատուկ նշում է, որ թե՛ մի քանի այլ և թե՛ *խաւարծի* «բառերի դեպքում մանությունը պետք է պատահական համարել, եթե չենթադրենք բաղարկություն»: Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ համեմատելի են. *խաւարծ* «ծիլ» (ուշ՝ *խաւարծիլ*

«խաշնդեդ». հայ. *խաւ-ի°ց*) ~ վրաց. *γwarjli* – «մոլախոտ, շարություն», մեզր. *γurjāl* – «ժանտախտ. դժբախտություն», ճան. *γurjāl* – «թույն, դժբախտություն», վրաց. -գան. **γwarjli* «*folium temulentum*, որոմ» [*նույն տեղում*, 598]:

3. Ինչպես *խաւարտ*, այնպես էլ *խաւարծի* բառի երկրորդ՝ *արծ-* արմատը ծագում է հ.-ե. **trægʷ*՝ «արածել, արոտ» ձևից: Առաջին դեպքում ունենք հ.-ե. **gʷ*> հայ. *տ*, իսկ երկրորդ դեպքում հ.-ե. **gʷ*> հայ. *ծ* համապատասխանությունը, որն այլ բան չէ, քան հայոց լեզվի հնագույն շրջանում հանդես եկած տարարմատ գոյություն, եթե բացառենք ժամանակային տարբերության հնարավորությունը:

4. Վիպասանքի այդ հատվածում *խաւարծի* բառն արտահայտում է «աղվամագով ծածկված բույս՝ ընձյուղ, ծիլ» իմաստը, իսկ փոխաբերաբար՝ բոլորովին այլ իմաստ, ինչպես *խաւարտ* բառի դեպքում էր: Եվ ի տարբերություն ու ի հակակշիռ *արտախոյր-ի*, որ նշանակում էր «աղվամագով ծածկված, դուրս ընկած կտրավուն, բոլորածև (մի բան)», այս դեպքում «բամբառակ» խոսելաձևով մատնացույց է արվում *խաւարծի-ն*:

Այստեղ վերջում նշենք, որ հիշյալ հատվածում բառաքնական և ստուգաբանական դժվարություն հարուցած չորս բառերը կազմելիս են եղել երկու բառակապակցություն, մեկը՝ *զարտախոյր խաւարտ*, իսկ մյուսը՝ *զտից խաւարծի*: Առաջինը հետադաս որոշչային, իսկ երկրորդը առաջադաս հատկացուցչային բառակապակցություն է: Ըստ որում մի դեպքում *զ* նախդիրը դրված է իր բուն տեղում, իսկ մյուս դեպքում այն իր վրա է կրում լրացումը. երկրորդ դեպքում, համապատասխան հին գրական հայերենի շարադասության, կանոնական կլիներ, եթե ունենայինք *զխաւարծի տից*: Պետք է նկատի ունենանք, որ շրջում շարադասության երևույթներ նկատելի են նաև վաղնջահայերենում (հայերենի հնագույն փուլերում):

Այսպիսով, Խորենացու երկում հանդիպող *արտախոյր, խաւարտ, տից* և *խաւարծի* բառերը, եթե նկատի ենք ունենում հայոց վիպասանքում դրանց կիրառվելու հանգամանքը և փոխաբերացված խոսքում գործածվելու իրողությունը, կարող ենք դիտել իբրև «մշակութային» բառեր, ավելի կոնկրետ՝ «զգացմունք (ֆիզիկական որոշ դրսևորումներով). խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ» բառիմաստային (թեմատիկ) խմբին պատկանող անվանումներ [*Իմմտ. Ջահուկյան* 1987, 218]:

1. Հայերենում գյուղատնտեսության (երկրագործության) բնագավառի զգալի թվով բառեր ունեն հ.-ե. ծագում. *անդ* «դաշտ, հանր», *արար* «արոր, փայտե գութան», *արտ* «մշակովի հողատարածք», *գարի, եղան* «մի տեսակ գործիք», *կորի* «արտամիջյան առու», *հերկ* «վարած հող», *ցաք(ան)* «մի տեսակ գործիք» և այլն: Մշակովի բույսերի, նրանց մշակման տեղի և միջոցների անվանումները հնդեվրոպացիների կարևորագույն զբաղմունքն են նշանակելիս եղել: Ուստի այդ բնագավառին վերաբերող անվանումները հ.-ե. լեզուների բառապաշարի մեջ զբաղում են որոշակի տեղ: Հայերենում ևս քիչ չեն նման բառերն ու անվանումները [*տեն* Աճառյան 1940, Ջահուկյան 1987, 212-213]: Բիչ չեն նաև այնպիսի բառերը, որոնց հ.-ե. ծագումը դեռևս բացահայտված չէ կամ ոչ հավաստի ձևով է մեկնաբանված: Հ.-ե. ծագում ունի նաև հայ. *կամն* «կալսիչ, ծեծիչ» բառը:

2. *Կամն* բառը հայ. հին գրավոր աղբյուրներում հանդիպում է մեկ-երկու անգամ՝ *կամունս*, *կամացն* ձևերով [Ոսկերեքյան 1826, 745, Բուզանդ 1987, 220]: Ի դեպ նշենք, որ ժամանակին բանասեր Ա.Վարդանյանը Բուզանդի հիշյալ *կամացն* ձևը դիտում է իբրև սխալագրություն և բնագրում ուղղում՝ *կամանց*, գտնելով որ բառի ուղղ. պիտի լինի *կամն*, հոգն. ուղղ. *կամունք*, հոգն. սեռ. *կամանց*, որը ընդունելի պիտի համարել [Վարդանյան 1921, 7-8, 410-411]: Այդ բառը հին հայերենում գործածվել է նաև բարդության մեջ՝ *կամասայիք* (<*կամասայ*), *կամասայից*, *կամնավար* և այլն [Մ.Գիրք, Եսայ. ԻԵ, 10-11, Ջաքարիա Սարկաուզ 1870, 83]:

3. Հ.Աճառյանը *կամն*-ը համարում է «անստույգ բառ», քեև փորձում է այն կապել ցեղակից լեզուներից հուլավ. *гоумно*, ռուս. *гумно* և այլ ձևերի հետ, որովհետև ինչպես ինքն է գրում, «ըստ Pogodin-ի (*տեն* Berneker 1, 362) այս բառերը ներկայացնում են *gumino- բարդությունը, ուր *g^u-< հնիս. *g^hōus «կով, եզ», mīnō mētī=լիտ. *minù*, *minti* «կոխտեղ» [Աճառյան 2, 1973, 502. *հմմտ.* Фасмер 1, 1986, 474]: Ծագումնային նման կապը ժամանակին մերժել է Ա.Մելյեն [*տեն* Աճառյան 2, 1973, 502]:

Գ. Ջահուկյանը, հիմնվելով Հ.Աճառյանի հիշյալ ստուգաբանության փորձի վրա, *կամն*-ը բխեցնում է հ.-ե. *gem- «բռնել, սեղմել, ճնշել, ճխտել» բայից, իսկ *կամն*-ը՝ հ.-ե. *gem-ից

[Ջահուկյան 1965, 256]: Նույն արմատին է հանգեցվում նաև *ճմլել*-ը, այլև հսկանդ. *kumla* « ճմլել, ճգմել, ջարդել», ռուս. *жаты (жму)* և այլն: Այնուհետև, հայ. *կամահարել* «արտահարել» բայի [Եր. Մեղրեցի 1698, 154] *կամ* բաղադրիչը ևս նույնացվում է *կամմ*, *կամ* արմատի հետ [Աճառյան 2, 1973, 500]: Այս դեպքում հարկ ենք համարում նշել, որ ա) անտեսված է Ա.Վարդանյանի բանասիրական ճշգրտումը՝ կապված *կամացն* (<**կամ*) սխալագրության հետ, բ) *կամմ*-ը հ.-ե. *gem-, իսկ ոչ ճիշտ *կամ* ձևը հ.-ե. *gm- ձևերին հանգեցնելը քերևս տեսականորեն է ճիշտ, իսկ իրականում տեղին չէ, գ) *կամմ* և *ճմ(լ)* արմատները կապ չունեն միմյանց հետ, քանի որ իմաստով անհամատեղելի են «ձեծել, կախել» և «սեղմել, ճգմել», չնայած որ հակառակ դեպքում հարկ կլինի ապացուցել հայ. *կ* և *ճ* հնչույթների ծագումնալին ընդհանրությունը՝ իբրև նույն արմատի տարբերակների ձևորդներ:

Հետագայում *կամմ* բառի ստուգաբանությունը Գ.Ջահուկյանի կողմից իսկ դիտվում է ոչ հավաստի, ուստի նշվում է հարցականով, այսինքն՝ «կասկածելի համարվող ձև», այլև հատուկ նշանով (+) զանազանվում է ավելի հավաստի, ստույգ ձևերից [Ջահուկյան 1987, 125]: Դրանք արտացոլված են Յ.Պոկոռնու և Հ.Աճառյանի բառարաններում [Pokorny, 1-2, 1959-1969, Աճառյան 2, 1973, 502]: Այնուհետև մեկ այլ աշխատության մեջ ուղղակիորեն նշվում է հետևյալը. «Զիմանալով հայ. *կամմ* «ձեծիչ» բառի ծագումն՝ անկարելի է հաստատել *մ*-ի պատկանելությունը արմատին կամ անձանցին» [Джаукян 1982, 116-117, այլև 222]:

4. Մեր կարծիքով, հայ. *կամմ* բառը ծագում է հ.-ե. *ak[h]men «քար» բառից՝ իբրև *-մ* հիմքով գոյական անուն. *հմմտ.* հինդկ. *man-* «քար», լիտվ. *akmuš*, *akmuėš* «քար», հւլավ. *kamy* «քար» [*տե՛ս* Гамкрелидзе, Иванов 1984, 112, 184, 297]:

Այս առումով անհրաժեշտ է նշել հետևյալը: ա) Հ.-ե. *k[h]-ն, իբրև օրինաչափություն, տալիս է հայ. *ց*, *ս*, *շ*, այլև բացառիկ դեպքերում՝ *կ*. հ.-ե. *k[h]āk[h] > հայ. *ցախ* (*հմմտ.* հինդկ. *śākha* «ճյուղ», լիտվ. *šakā* «ճյուղ», սլավ. *socha* «ցից, արոր», *posochŭ* «զավազան», այլև *գոթ.* *hōha* «զուքան»), հ.-ե. *k[h]er- > հայ. *սիրտ* (*հմմտ.* լտեթ. *ki-ir* «սիրտ», սեռ. *kar-di-a* «սրտի», հուն. *κῆ* «սիրտ», այլև հինդկ. *śrad* (<*śrad-dhā* «հավատար»), հ.-ե. *k[h]u(c/o)n- > հայ. *շուն*. *հմմտ.* հիեթ. լուվ. *šu-wa-nā-i* «շներ», այլև հինդկ. *ś(u)vā*, հոգն. սեռ. *śūnas*, լիտվ. *šuo*, սեռ. *šuns*, հուն. *κῶ*, սեռ. *kos* «շուն, շների կամ շան» և այլն, ինչպես նաև՝ հայ.

սկունդ «շուն, շնիկ» (*հմմտ.* լատ. *canis* «շուն», հիբլ. *cú*, սեռ. *con* «շուն»), հ.-ե. **syk*^[h]_{ru}/**syk*^[h]_{uro}-> հայ. *սկետուր* «ամուսնու մայր» (*հմմտ.* հայկ. *svekry* «սկետուր», հուն. *'kós* «սկետուր» և այլն) [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, Джаукян 1967, Szemerényi 1964, Иллич-Свитыч 1961]: ք) Ինչպես հայտնի է, մնացած տարբերակումն առնչվում է հ.-ե. լեզուների *centum* և *satəm* բարբառային խմբավորմանը՝ իրենց օրինաչափություններով ու բացառություններով հանդերձ: Տվյալ դեպքում հ.-ե. քմային հետմալեզվային **k*^[h] ին համապատասխանում է հայ. պայթական *կ*, այլև *սկ*, ինչպես նաև շփական շ բաղաձայն [*հմմտ.* Абаев 1956, 286-307, 293]:

Բոլորովին այլ է մոտեցումը, երբ փորձ է արվել հայ. *սկունդ*-ը (<հ.-ե. **k'o*_{yon}-to ձևով) կապել խոտ.-սակ. (սկյութ.) կամ սկյութ.-սլավ. լեզուներին [Абаев 1965, 21-22]:

Հայ. *սոնել* < հ.-ե. **k*⁰*ern*

1. Հայերեն գրավոր աղբյուրներում չի հանդիպում *սոնել* (*սոն-ել*) բառը: Սակայն գործածվում է հայերենի մի շարք բարբառներում (Մուշ, Ալաշկերտ, Բուլանքիս, այլև Ապարան) և նշանակում է «հատիկը խոշոր աղալ»: Բառը գտնում ենք Հ.Աճառյանի և Ս.Ամատունու բարբառային բառարաններում, ինչպես նաև Ե.Լալայանի կազմած ազգագրական հանդեսում [Աճառյան 1911, 984, Ամատունի 1912, 599, Լալայան 1916, 77]: Այսօր ևս բառը գործածական է հիշյալ բարբառներում:

2. Բառը չենք գտնում Հ.Աճառյանի «Արմատական բառարանում», ինչպես նաև հայերենին նվիրված ստուգաբանական այլ աշխատություններում [*հմմտ.* Աճառյան 4, 1979, Джаукян 1967, 1982, Ջահուկյան 1987 և այլն]: Ուստի կարելի է կարծել, որ հայ. *սոնել* բառը չի եղել բառաքնական, առավել ևս ստուգաբանական ուսումնասիրության առարկա: Դա բացատրվում է բառի առանձնակի գործածությամբ, այսինքն՝ բարբառային բնույթով: Այնինչ *սոն(ել)*-ը բնիկ հայերեն բառ է, որ մեզ է ավանդվել բարբառային, այն է՝ ոչ ընդհանուր գրական գործառնությամբ: Այն ներկայացնում է հ.-ե. ընդհանրությունից եկող որոշակի հասկացության անվանում՝ կապված բնատնտեսության մի որոշակի ոլորտի կազմակերպման հետ [*տե՛ս* Համբարձումյան 1996, 191-192]:

3. *Սոն(ել)* բայի իմաստը պիտի փնտրել *հատիկ* բառի մեջ,

որովհետև «խոշոր աղալ» իմաստի նախնականն այլ բան չի եղել, բան «հատակտոր անել, հատիկը երկու կես անել»: Աճառյանը, նշելով բառի գործածությունը միայն Մուշի բարբառում, ճիշտ է բացատրում իմաստը. «խոշոր աղալ, այնպես որ ցորենը կամ կորեկը երկու-երեք կտոր ըլլայ» [Աճառյան 1911, 984]:

4. Հայտնի է, որ հ.-ե. *g'ernos նշանակում էր «հատիկ», որն ավելի շուտ կապվում էր սերմը ցանելու գաղափարի հետ, ուստի բնորոշ էր համարվում հ.-ե. արևմտյան լեզուներին [Աճառյան 1940, 16]: Իսկ առհասարակ «աղալու, մանրելու» իմաստի համար գործածվել է հ.-ե.

*k'ōrāy- «աղաց» բառ(արմատ)ը [Гамкрелидзе, Иванов 1984, 693]:

Ըստ այսմ, հ.-ե. *k'ōrāy- «աղաց» ձևից է ծագում հայ. *երկան* (<*ե-կր-ան) բառը. *հմմտ.* *g'ōrāwanā-, *g'ōrāy-ānā, *g'ōrā-ā ձևը [Hübschmann 1897, 444-445, Աճառյան 1, 1971, 61, Джаукян 1967, 26, Ջահուկյան 1987, 120, 450]:

5. Մեր կարծիքով, հայ. (բրբռ.) *սոն(ել)* բառը ծագում է հ.-ե.

*k'ōern «աղաց» բառից, որի արմատի տարբերակ են հ.-ե. *k'ōer- կամ *k'ōar- (*հմմտ.* գոթ. – qairnus «աղաց», հինդլ. gurn- «ծանր», հուն. βάρυς «ծանր», լատ. gravis «ծանր», լատվ. dzirus «երկանք», լիտվ. gīrnos (հոգն.) «երկանք», հւլավ. žrūnovñ «աղաց») [Гамкрелидзе, Иванов 1984, 175]: Ըստ այսմ, ամենավաղ շրջանի հայերենում, այսինքն՝ հայերենի ինքնուրույն լեզու դառնալու ժամանակ միևնույն արմատի տարբերակ են եղել *ե-րկ-ան* (<*ե-կր-ան) բառի **րկ-ան* (<*կր-ան) և *սոն-ել* բայի *սոն* (<*սոռ-ն*) արմատը՝ ձայնավորման տարբեր աստիճաններով, այլև *կ/ս* տարբերակումով: Նման տարբերակումը գալիս է հ.-ե. ընդհանրության շրջանից, որովհետև վերջինիս մեջ ևս ունենք *k'ōern- և *k'ōrāy-, եթե ոչ նաև *k'ōr-n- տարբերակումը [*նույն տեղում*, 93, 693, 868-869, 873]:

Ավելորդ չէ նշել, որ հեղինակները երկանք կամ աղաց գործիքի Եվրոպա քափանցելու ժամանակ են դիտում, ոչ անկախ Ջ.Կլարկից, մերթ մ.թ.ա. 1-ին, մերթ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակը, Առաջավոր Ասիայի տարածքից, որը թերևս վրիպում է, ոչ թե հակասություն [*տե՛ս նույն տեղում*, 694, 869]:

Հայտնի է նաև, որ հ.-ե. *k'ōern- «երկանք» բառը փոխառյալ է սեմական լեզուներից. (*հմմտ.* սեմ. *gurn- «կալ, հոսք» > ուգար. grn «հոսք», արաբ. mak/grattu «հոսք. մամլատեղ», հիբ. *gōren «հոսք», արաբ. ġarana «աղալ, մանրել», ցուր- «հոսք») [*նույն տեղում*, 873-974]:

Ուստի ինչպես *երկան* «երկանք», այնպես էլ հայ. (բրբռ.) *տն(ել)* «խոշոր աղալ» բառերն ունեն ծագումնային տևական պատմություն, հանդիսանում են սեմականից կատարված հ.-ե. հնագույն փոխառություն [*հմմտ.* Ջահուկյան 1987, 450]:

Ըստ այսմ, հայ. (բրբռ.) *տնել* բառը համարում է «ֆիզիկական տարբեր գործողություններ և սրանց հարաբերությունը առանձին արվեստների ու արհեստների հետ՝ համապատասխան գործիքներով, նյութերով ու արտադրանքներով» բառիմաստային (քեմատիկ) խումբը [*հմմտ.* նույն տեղում, 213-214 և այլն]:

Հայ. *աշան* < հ.-ե. *(e)s-en

1. Հայերենի հնագույն բառապաշարի շատ երևույթներ պահպանվել են կամ գրական լեզվում՝ հազվադեպ, առանձնակի կիրառությամբ, կամ որոշ բարբառներում՝ իբրև նեղ գործածության անվանում: Այդպիսին են նաև գյուղատնտեսության (երկրագործության) բնագավառին վերաբերող որոշակի թվով բառեր, որոնք իբրև բերքահավաքի հետ կապված երևույթների անվանումներ, կազմում են իմաստային (քեմատիկ) ենթախումբ: Դրանք գալիս են վաղ անցյալից և հիմնականում ունեն հ.-ե. ծագում. *աշ* «օսլա, նշա. am-
don» [*տեն* Քաջունի 3, 1892, 17], *աշան* «կալսելիք. կալսելը, կալսում», *աշարայ* (այլև *աշորայ*) «հաճար», *գարի* (<հ.-ե. *għerijo կամ *g^[h]ri-) [*Ջահուկյան* 1987, 128, *Гамкрелидзе*, *Иванов* 1984, 656], *զլզիլ* (<**qhl-qhl*), այլև *զլուլ* (բրբռ.) «մի տեսակ ընդեղեն», *դան* (բրբռ.) «աղուն, բնաղուն, աղալու հատիկ», *կալ* (այլև *կալ-ս-ել*) «հասկը կալում ծեծել, մանրել», *կորեակ* (>*կորեկ*) «մի տեսակ հացաբույս», *հաճար* «մի տեսակ հացաբույս», *հասկ* «հասած ցորենի՝ գարու և այլնի ցողունի վերին մասը», *հատիկ* (<*հատ-իկ*) «սերմ, հացահատիկ», *ցորեն* (նաև *սոր-ուն*) «մի տեսակ հացահատիկ», *քիստ* «հասկի չորացած մազմզուկը» և այլն:

Այս և նման շատ բառերի մի մասը մինչև այսօր դիտվում է իբրև «անստույգ բառ», մյուս մասն ունի այս կամ այն ստուգաբանությունը՝ բխեցվելով տարբեր կարգի աղբյուրներից:

2. Հայ. *աշան* բառը գյուղատնտեսության (երկրագործության) բնագավառի մի հին երևույթի անվանում է, որը կապվում է բերքահավաքի ժամանակի հետ, ենթադրում է համապատասխան աշխատանք, և հասկանալի պատճառներով այն պահպանված է հայ.

զգալի թվով բարբառներում (Արարատյան, Մուշ, Ալաշկերտ, Ղարաբաղ, Գորիս և այլն): Այդ բառից ունենք նաև *աշանել* «կալսել, հնձած զանգվածը ծեծելով հացահատիկն առանձնացնել» բայը՝ դարձյալ բբբռ. մի շարք տարբերակներով (նույն բարբառներում) [*հմմտ.* Համբարձումյան 1997, 38]:

3. Հայ. բարբառների հին բառարաններում *աշան* բառի համար, ըստ որում ոչ ընդհանուր իմաստով, նշվում են ա) «կալսելու ցորեն», բ) «ցորենը կալը լցնելը կալսելու համար» իմաստները [Ամատունի 1912, 384, Աճառյան 1912]: Նախկինում բառը չի արժանացել որևէ ստուգաբանության: Վերջերս *աշան*-ի ստուգաբանությանն անդրադարձել է Գ.Զահուկյանը՝ բառը բացատրելով նույն ձևով, ինչ Հ.Աճառյանը [Զահուկյան 1993, 22-23 այլև՝ 1994, 75-76]: Իսկ Ա.Մարգարյանն առարկում է և՛ հիշյալ բացատրությանը, և՛ ստուգաբանությանը՝ ասելով, թե այն ունի «կալի մեջ խրճերի փռվածք», իսկ նրանից կազմված *աշանել* բայը՝ «խրճերը կալի մեջ սփռելը» իմաստները [Մարգարյան 1994, 72-74]:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ այդ բառերի համար նշվող իմաստները բավական կոնկրետ են, բխում են բարբառներում դրանց ունեցած կիրառությունից: Ուստի դրանք ոչ ամբողջովին են արտացոլում արմատի հին, նախագրային շրջանում ունեցած այն ընդհանուր իմաստը, որ վերաբերում է նաև *աշուն* բառին, եթե ընդունենք Գ.Զահուկյանի այն ճիշտ դիտողությունը, որ *աշան*-ը կարելի է կապել *աշուն* բառի հետ [*նույն տեղում*, 22]: *Աշան* բառը նշանակում է թե՛ «կալսելիք, այսինքն՝ ոչ միայն ցորենի, այլև առհասարակ հասկերի խրճեր», թե՛ «կալսելը, կալում, այսինքն՝ կալում այդ զանգվածի պարբերաբար շրջելը, ի մի բերելը, վերջում՝ կուտակելը»: Ըստ այդմ *աշան*-ը և *աշանել*-ը բերքահավաքի հետ կապված գյուղատնտեսական մի կարևոր աշխատանք նշանակող բառեր են. այդ աշխատանքը նախորդում է հատիկը հարդից առանձնացնելուն («երան անելուն՝ եղաններով կամ քամհարով»): Այսօր դժվար է ասել, թե հին աշխարհին բնորոշ այդ երևույթն ինչպիսի տարեշրջանով և որ ամիսն էր լինում, ամռան վերջի՞ն, թե՞ աշնան սկզբին, թերևս տարվա (ոչ մեզ ծանոթ քառաբաշխ տարեշրջանի) այն եղանակին, երբ առհասարակ տեղի էր ունենում բերքահավաքը (հին իմաստով՝ «աշնանը»):

4. Արդեն նշեցինք, որ *աշան* բառը չկա Աճառյանի ստուգաբանական բառարանում, բառի ստուգաբանության առաջին փորձը պատկանում է Գ.Զահուկյանին: Ըստ այսմ, այդ բառը ա) որոշ

հավանականությամբ կապվում է *աշուն* բառի հետ, ք) նշվում է, որ վերջինս սովորաբար համեմատում են ռուս., պրուս. և գոթ. ձևերի հետ, գ) մերժվում են սլավ., քալթ., գերմ. ձևերի հիման վրա վերականգնվող հ.-ե. *es-en/-r-, *os-en/-r- նախաձևերը: Գ.Ջահուկյանը միաժամանակ հիշեցնում է, որ նախկինում իր կողմից առաջարկվել է հ.-ե. *oskhon նախաձևը, «որ ամենից ավելի հավանական է, բայց անբասիր չէ» [Ջահուկյան 1993, 22-23]: Այս հարցը խիստ ուշագրավ է, արժանի հետազա ավելի լայն ուսումնասիրության: Այսուհանդերձ, Գ.Ջահուկյանը *աշան* բառի համար վերականգնում է հ.-ե. *oskhn- ձևը:

5. Կարելի է կարծել, որ հայ. (բրբռ.) *աշան*-ը ծագում է հ.-ե. *(e)s-en «հունձքի ժամանակ, ամառ» արմատից [Խմմտ. Гамкрелидзе, Иванов 1984, 691, 868]: Հ.-ե. *(e)s-en ձևը վերականգնող հեղինակները տալիս են ցեղակից լեզուների հետևյալ զուգահեռները. հուն. (հոմ.) ὀπ-ὠրη «ամառվա վերջ», «աշուն», «հունձքի ժամանակ», գոթ. asans «հունձք», «ամառ», հվգերմ. aran «հունձք» (գերմ. Ernte), պրուս. assanis «աշուն», հիսլ. qott «հունձք», հռուս. осень (ներգոյ. հոլ. осени «աշնամը»), խեթ. zena- «աշուն» (տր.-ներգոյ. հոլ. zeni «աշնամը») [Մույն տեղում, 691]: Ամենայն հավանականությամբ հ.-ե. *(e)s-en արմատից է ծագում մահ. հայ. (բրբռ.) *աշան*, *աշանել* և այլն բառերի *աշան* արմատը:

Հայ. *քանձր* < հ.-ե. *t'ns-u-

1. Հայոց լեզվի նախագրային շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար որքան էլ կարևոր են ժամանակի ընթացքում ստուգաբանված բառերը, դրանք չեն կարող ամբողջովին հիմք հանդիսանալ նորագույն հետազոտությունների համար, եթե չեն համալրվում նոր ստուգաբանություններով, առավել ևս նախկինում ստուգաբանված բառերի ծագումնային ու տիպաբանական ճշգրտումներով: Այս տեսակետից կարելի է ասել, որ հայ. կան նախկինում բազմիցս ստուգաբանված բառեր, որոնք այնպես էլ չեն արժանանում վերջնական հավաստիության: Այդպիսին է, օրինակ, հայ. *քանձր* («քավ, խիտ, հոծ, ստվար») բառը, որն ստուգաբանության է առնվել մի շարք հետազոտողների կողմից, սակայն նորագույն տվյալներով այդ բառը կարելի է ծագած համարել հ.-ե. այնպիսի արմատից, որը ենթադրում է հնչյունական փոքր-ինչ այլ կազմություն:

2. Հայ. *քանձր* բառի ծագումն, ինչպես ասացինք, առայժմ վերջնական քննարկված չէ, քանի որ տարբեր ժամանակներում այն

բխեցվել է հ.-ե. այլևայլ ձևերից՝ պայմանավորված արմատի կազմում տարբեր կարգի բաղաձայն տարրերի վերականգնման հետ:

2.1. Հայ. *բանձր* բառն ունի ստուգաբանության երկարատև պատմություն, որ պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ մինչաճառյանական և հետագա:

ա) Առաջին փուլում կարևոր է համարվել Հ.Հյուբշմանի ստուգաբանությունը, որի համաձայն հայ. *բանձր*-ը ծագում է հ.-ե. *tenk-ից (Hübschmann 1895, 448): Դա ընդունում է Հ.Աճառյանը, սակայն առանձնացնում է *təg'hu- նախաձևը (Աճառյան 2, 1973, 152-153): Հետագա ստուգաբանություններից, ինչպես նշում է Գ.Ջահուկյանը, ուշագրավ է Գ.Ջոլտայինը: Հայ. *բանձր* բառի եզ. սեռ. *բանձու* ձևը, իբրև հ.-ե. հիմքի ձայնավոր կրող մի ձև, նա «ամենից ավելի մոտ է համարում լիտվ. tankus «խիտ, հաճախակի» «բառին» (Ջահուկյան 1987, 197, այլև Solta 1960, 223):

բ) Այս հարցում բոլորովին այլ է Գ.Ջահուկյանի մոտեցումը: Նա գտնում է, որ հ.-ե. *tenk-ը և *thengh-ը այլ բան չեն, քան *ten- «ձգել» արմատի *-k- և *-gh- ածականներով ձևերը, [նույն տեղում, հմմտ. Սուքիասյան 1986, 91, 161], այլև տալիս է հ.-ե. *thengh- «արմատական ձևերից» և «հատկապես հայերենի համար համեմատական տվյալներով վերականգնվող *təg'hu- կամ *təg'hju- ձևից բխող *բանձր*-ը: Ընդ որում այդ ձևերը Գ.Ջահուկյանը նշում է հարցականով, այսինքն՝ դրանք դիտում է «կասկածելի համարվող նախաձևեր» [Ջահուկյան 1987, 152, այլև 109]:

2.2. Մինչև այժմ ասվածից հետևում է, որ հայ. *բանձր* բառի հ.-ե. ծագումը կասկած չի հարուցում: Եվ թվում է, թե վերջնական է նաև բառի ստուգաբանությունը: Սակայն հետագայում, հատկապես Գ.Ջահուկյանի կողմից հարցականի տակ է դրվում այդ ստուգաբանությունը:

Ուստի հարկ ենք համարում շեշտել, որ Հ.Հյուբշմանը ժամանակին ստուգաբանում է *բանձր* բառը, նշում նրա հ.-ե. հնարավոր նախաձևը: Հ.Աճառյանն ընդունում է այդ ստուգաբանությունը և եզրակացնում, որ ցեղակից լեզուների զուգահեռ ձևերը «երևան են հանում հնիս. *təg'h-, որ հայերենի մեջ պիտի տար *բանձր*»: Այնուհետև անմիջապես ավելացնում է, թե «մեր *բանձր* բառը ծագում է հնիս. *təg'hin- ձևից» [նույն տեղում]: Այնինչ, Գ.Ջահուկյանը, որ այդ բառի ստուգաբանությանն անդրադառնում է ավելի ուշ, ոչ ավելի վաղ գրված աշխատություններում [Джаукян 1967, այլև 1982, Ջահուկյան 1987], նշում է այդ ձևին (*təg'hu-)

գուգահեռ մեկ այլ ձև (**teḡ'hju-*)՝ հիմքակազմ ձայնավորին նախորդող ձայնորդով հանդերձ, և երկուսն էլ դիտվում են կասկածելի, այն է՝ նշվում են հարցականով:

Հարցի լուծմանն այսօր նպաստում են ցեղակից լեզուների նոր տվյալները: Սակայն մինչև դրանց անդրադառնալը հիշենք, որ այդպիսի գուգահեռներ ժամանակին նշել էր Հ.Հյուբշմանը, որոնք թերևս հատուկ ուշադրության չէին արժանացել: Այդպես և Հ.Աճառյանը, որ դրանք բերում է իր «Արմատական բառարանում»: Վերջապես, Յու.Պոկորնու բառարանում նշվում են նաև հետևյալ տվյալները. ավեստ. *θang-* (*θanjasāntē*) «ձգ(տ)ել, քա(ր)շել», լատ. *temō*, եգ. սեռ. *temonis* «լծասարք», հիսլ. *pungr* «խիտ, հոծ» և այլն [Pokorny 1-2, 1959-1969, 1067-1068]: Եվ Գ.Ջոլտան ժամանակին ավելացնում է ցեղակից լեզուներից մեկի՝ իտալ. *tankus* գուգահեռը, որով և սկսվում է վերանայվել *քանձր* բառի ցեղակցական կապն այլ լեզուների հետ:

2.4. Այստեղ ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Հ.Աճառյանն այս գուգահեռները դիտում է համեմատելի հայ. մի այնպիսի ձևի հետ, ինչպիսին պիտի եղած լիներ նախագրային շրջանում վերականգնելի **քանզր* բառը նույն իմաստով: Այնինչ ավելի ուշ՝ գրավոր շրջանում ունենք այլ ձևով ավանդված *քանձր* բառը: Հարց է առաջանում, թե հայերենի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում, հատկապես նախագրային շրջանում ներքին վերականգնումով հնարավոր է հաստատել հայ. **քանզր* > *քանձր* փոփոխությունը (**q* > *ḡ* անցում, այսինքն՝ պայթականին հավելյալ շփական հատկանիշի օժտում):

Այս առումով կարելի է նշել հետևյալը:

ա) Այդ ենթադրությունը թերևս կառուցված է հ.-ե. **g* > հայ. *ḡ* համապատասխանության հնարավոր գոյության վրա. *հմմտ.* հ.-ե. **b[h]ig[h]~u* > հայ. *բարձ-ր*, հ.-ե. **g[h]alg[h]~* > հայ. *ճաղկ* «գավազան», հ.-ե. **g[h]jem~s* > հայ. *ձմեռ*-ն և այլն:

բ) Հակառակ դեպքում հայ. *քանզ-ը* թերևս կարելի լինի կապել հայ. *քանզուզել* «ամոթից կամ վախից քաշվել, փախչել» (ըստ Ջախջախյանի բառարանի). *հմմտ.* Ս.Գիրք, Յոթ ԺԳ, 8 հուն. ἡ ὑποστειλετδε «վախից կամ ակնածանքից քաշվել», այլև *քանկուզի* «անկար, փորանկյալ» բառերի հետ՝ դրանց համար առանձնացնելով «խտանալ, սեղմվել» ընդհանուր իմաստը, և ինչպես գիտենք, հայ. *քանզ-ը* դիտվում է փոխառյալ պարսկ. *tang-ից* [Աճառյան 2, 1973, 151-152]:

3. Հայ. *քանձր* բառը ծագում է բոլորովին այլ, այն է՝ հ.-ե. **t'p̥s-u-*

«թավ, հոծ, խիտ, քանձր» ձևից, որին զուգահեռ են խեթ. *dašsu-* «ուժեղ», որի համար վերականգնվում են **da(n)su-* < **d̥us-* ձևերը, այլև հուն. *δαρύς* «հոծ, քանձր», լատ. *dēnsus* «խիտ» ձևերը [*տե՛ս* Гамкрелидзе, Иванов 1984, 200]: Նշենք նաև խեթ. *dankuli* < *dankui* «քանձր, խիտ» ձևը [Иванов 1977, 26]:

3.1. Հ.-ե. **t'* > հայ. *p*, այլև **ṛ* > հայ. *աճ* համապատասխանության համար նշենք հետևյալ զուգահեռները. ա) հ.-ե. **t'el-* > հայ. *թեղ* «երկար, կույտ», *թեղ-եմ* «երկարությամբ կուտակել». *հմմտ.* հսլավ. -*di-liti* «երկարել», ռուս. *длитель*, հիալ. *talma* «կանգնեցնել, կասեցնել» [*տե՛ս* Гамкрелидзе, Иванов 1984, 230, Ջահուկյան 1987, 158], բ) հ.-ե. **b̥gdh-s-* > հայ. (*պա*)*պանձ-* «համրանալ», այլև՝ *պապանձիլ* «պապանձվել» և այլն:

3.2. Իսկ հ.-ե. **s* > հայ. *ժ* համապատասխանությունն առանձին հետազոտության խնդիր է՝ կապված հ.-ե. պայթական բաղաձայնների հայ. արտացոլումների, ինչպես նաև դրանց վերաբաշխման և հարակից հարցերի հետ:

3.3. Վերջապես, հ.-ե. **t'ṛs-u-* ձևում առկա է հիմքի *ս* տարրը, որ հայերենում հանդես է գալիս բառի թեք ձևերում, եզ. սեռ.՝ *քանձ-ու* «քանձրի», հոգն. ուղղ. *քանձ-ու-նք* «քանձրեր», իսկ եզ. ուղղ. ձևում չի պահպանվել հայտնի պատճառներով:

Ըստ այդմ կարելի է կարծել, որ հայ. *քանձր* բառը ծագումնաբանորեն առնչվում է ոչ թե հ.-ե. **t'ṛg'hu*, այլ **t'ṛs-u-* ձևին:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐԻ ՑԱՆԿ

- աղալ 31, 32, 33
 աղախին 31
 աղանիւն 33, 34
 աղարի 31, 32
 աղիջ (աղիւն) 30,31,32,33,34
 աղիս 31
 աղջիկ 29,30,31,32,33,34
 ամբողջ 23
 անգիւն (անկիւն) 24, 26
 անդ 46
 աշ 51
 աշան 29,50,51,52,53
 աշանել 51,52,53
 աշարայ 51
 աշորայ 51
 աշուն 52
 ապախտութիւն 40
 արածել 42,43,45
 արատ 42,43
 արատ 42,43,45
 արարի 46
 արբեմ 24,26
 արդ 26
 արեգակն 10,37
 արծալ (բրբռ.) 42,43
 արտ 42,43
 արտ «դուրսը» 39
 արտ «դաշտ» 40,41,43,46
 արտախոյր 29,39,40,41,46
 արտախորակ 40
 ապախտութիւն 40
 արտիւն 33,34
 աւագ 25
 աւդ «կոշիկ» 23
 աւդ «օդ» 25
 աւթ «օթեան» 26
 բան 23
 բանամ 23
 բարձր 55
 բարտի 45
 բեկանեմ 25
 բերեմ 25
 բոյծ 42
 բուծանեմ 42
 բուտ 42
 բտել 42
 գարի 46,51
 գարշ 23
 գետ 25
 գերի 45
 գի «ծառ»
 գիհի 27
 գինդ 24,26
 գինի 27,45
 գլգիլ (բրբռ.) 51
 գլուլ (բրբռ.) 51
 գ'ալ (գ'ալգ'ալի) 29,37,38,39
 գոմ 25
 դալ (դալլ) 26,39
 դալար 23,26
 դան (բրբռ.) 51
 դառնամ 23
 դիւել 26
 դ(ի)նեմ 25
 դիք «աստվածներ» 45
 դոփեմ 24
 եդան 46
 եդրայր 23

երեկոյ 26
 երեւիմ 26
 երեք 23
 երկան(ք) 12,17,50
 եւքն 23
 եփեմ 26
 թանամ 25
 թանգ 55
 թանգուգել 55
 թանգր 54,55
 թանկուգի 55
 թանճր 29,53,54,55,56
 թեղ (բրբռ.) 55
 թեղեմ 55
 թեքեմ 26
 ք(ի)ռչեմ 26
 լուիճ 33,34
 լ(ի)քանեմ 26
 խածանեմ 23
 խայթեմ 25
 խայծ 42,45
 խայտ 42,45
 խաւ 42,43,45
 խաւարծ 45
 խաւարծի 29,44,45,46
 խաւարտ 29,42,43,45,46
 խաւրծիլ (բրբռ.) 45
 խեղդ 42
 խոյր 40,41
 ծածանեմ 42
 ծաղիկ 30
 կաք 26
 կալ (կալսել) 51
 կաղց (բրբռ.) 26
 կամահարել 47
 կամասայլ 47

կամն 29,46,47,48
 կամնահար 47
 կապիճ 33
 կարք 26
 կաւ 34
 կաւիճ 33,34
 կոպար 34
 կոպիճ 33,34
 կով 25
 կորեակ (կորեկ) 51
 կորի 46
 կունն 25
 հաճար 51
 հասկ 51
 հատիկ 49,51
 հատիճ 33,34
 հեղձ 42
 հեղում 25
 հետոյ 23
 հերկ 46
 հինգ 23,26,38
 հպարտ 42
 ձագ 25
 ձաղկ 55
 ձմեռն 55
 ճախարակ 37
 ճախր 37
 ճմլել 47
 մալ 33
 մալել 33
 մամուլ 33
 մայր 23,26
 մայր (մարել) 39
 մայրի 45
 մանուկ 30
 մեղկ 33

ՀԱՍԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լեզուների և բարբառների

ագն.	ագներեն (բրբռ., բոխ Ա)
ալբ.	ալբաներեն
անգլ.	անգլերեն
ավեստ.	ավեստերեն
արաբ.	արաբերեն
արամ.	արամեերեն, -ական
աքադ.	աքադերեն
աֆղան.	աֆղաներեն
բենգալ.	բենգալերեն
գերմ.	գերմաներեն, -ական
գոթ.	գոթերեն
զան.	զաներեն
թոխ.	թոխարերեն, -ական
լատ.	լատիներեն
լատվ.	լատվիերեն (լատիշերեն)
լիտվ.	լիտվերեն
խեթ.	խեթերեն
խոտ.-սակ.	խոտանասակերեն
հայ.	հայերեն
հանգլ.	հին անգլերեն
հ.-ե.	հնդեվրոպական
հիեր.լուվ.	հիերոգլիֆյան լուվերեն
հինդ.	հինդու
հիռլ.	հին իռլանդերեն
հիալ.	հին իսլանդերեն
հինդկ.	հին հնդկերեն
հիբ.	հին հրեերեն
հնիս.	հնդեվրոպական նախալեզու
հչին.	հին չինական
հպարս.	հին պարսկերեն
հռուս.	հին ռուսերեն
հսլավ.	հին սլավոներեն

հսկանդ.	հին սկանդինավյան
հվգերմ.	հին վերին գերմաներեն
հուն.	հունարեն
հուն. (հոմ.)	հունարեն (հոմերոսյան)
ճան.	ճաներեն
մեգր.	մեգրելերեն
մսգերմ.	միջին սառոին գերմաներեն
շում.	շումերերեն
պահլ.	պահլավերեն
պարթ.	պարթևերեն
պարսկ.	պարսկերեն
պրուս.	պրուսերեն
ռուս.	ռուսերեն
սեմ.	սեմական (լեզուներ)
սլավ.	սլավոներեն
սկյութ.	սկյութերեն
վրաց.	վրացերեն
ուգար.	ուգարիտերեն
փոյուգ.	փոյուգերեն
քուչ.	քուչաներեն (բրբռ., քոլս. Բ)
օս.	օսերեն

2. Քերականական տերմինների

բրբռ.	բարբառ(ային)
հայց.	հայցական
հոգն.	հոգնակի
հոլ.	հոլով
ներգոյ.	ներգոյական
սեռ.	սեռական
տր.	տրական
ուղղ.	ուղղական

3. Գիտական հանդեսների

ԲԵՀ	«Բանբեր Երևանի համալսարանի»
ԵՊՀԳԱ	«Երևանի պետական համալսարանի գիտական

ՀԳՍՏ	աշխատություններ»
ՀՍՍՀ ԳԱ	«Տեղեկագիր» (հասարակական գիտությունների սերիա)
ՊԲՀ	«Պատմա-բանասիրական հանդես»
ВДИ	“Вестник древней истории”
ВЯ	“Вопросы языкознания”
МСАЯ	“Международный симпозиум по армянскому языкознанию”
СА	“Советская археология”
FDS	“Festschrift Prof. Dr.Dora Sakayan zum 65 Geburtstag”
JIES	“Journal of Indo-European studies”
REA	“Revus des études arméniennes”
SA	“Sprachwissenschaftliche Abnadtungen”

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Բառարաններ

- Աճառեան Հ. Հայերէն գաւառական բառարան, «Էմինեան ազգագրական ժողովածո», Մոսկուա, 1911, 6:
- Աճառյան Հ. Հայերէն արմատական բառարան, 1-4, Երևան, 1971-1979:
- Ամատունի Ս. Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:
- Աւետիքեան Գ., Սիրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:
- Երեմիա Մեղրեցի, Բառգիրք հայոց, Յալիկօնմայ, 1698, այլև Երևան, 1975:
- Մալխասեան Ստ. Հայերէն բացատրական բառարան, 1-4, Երևան, 1944-1945:
- Մխիթար Սեբաստացի, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, 1749:
- Քաջունի Ս. Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց, 1-3, Վենետիկ, 1892:
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, 1-4, М., 1986-1987.
- Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1908-1913.
- Boisacq F. Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Paris, 1923.
- Buck C.D. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, Chicago, 1949.
- Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, 1-2, Bern-München, 1959-1969.

2. Գրավոր աղբյուրներ

- Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1909:
- Եւսեբեոս Կեսարացի, Ժամանակականք, Վենետիկ, 1818:
- Զաքարիա Մարկաւազ, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1870:
- Լալայեան Երուանդ, Ազգագրական հանդէս (պատկերազարդ), 5, Տիֆլիս, 1916:

«Կնիք հաւատոյ», Էջմիածին, 1914:
 «Մանրութուն», հրատ. «Արարատ» ամսագիր, 1894:
 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1913:
 Յովհան Ոսկեբերան, յԱւետարանագիրն Մատթոս, 1-2,
 Վենետիկ, 1826:
 Սուրբ Գիրք. Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր
 Կտակարանաց, Կ. Պոլիս, 1895:
 Տիմոթէոս Կուգ, Հակաճառութիւն, Էջմիածին, 1908:
 Փաւստոս Բուզանդ. Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1987:

3. Օգտագործված գրականություն

Աբրահամյան Ա.Ա. Բառաքնական դիտողություններ, ՀԳԱՏ,
 1958, 4 :
 Աղայան Է.Բ. Հին Հայերենի հնչույթային համակարգի
 պատմությունից, ՊԲՀ, 1961, 2:
 Աճառյան Հ. Հայերեն ստուգաբանություններ., Հանդես
 ամսօրեայ., , 1908:
 Աճառյան Հ. Հայոց լեզվի պատմություն, 1-2, Երևան, 1940-1951:
 Աճառյան Հ. Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, 3,
 Երևան, 1957:
 Այվազովսկի Գ. Յաղագս հնչման Լ տառին, Թեոդոսիա, 1852:
 Այտընեան Ա. Զննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ
 արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866:
 Համբարձումյան Վ.Գ. Գրաբարի գործառնությունը որպէս
 գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, 1990:
 Համբարձումյան Վ.Գ. Մովսէս Խորենացու Պատմության
 «Տենչայ Սաքենիկ տիկին» հատվածը., ՊԲՀ, 1995, 2:
 Համբարձումյան Վ.Գ. Հայոց լեզվի պատմության
 ուսումնասիրության արդի խնդիրները, FDS, 1996, 1:
 Համբարձումյան Վ.Գ. Հայերեն ստուգաբանություններ, ՊԲՀ,
 1996, 1-2:
 Համբարձումյան Վ.Գ. Հ.-ե. պայթական բաղաձայնների
 տեղաշարժի «ոչ – լիարժեք» արտացոլումը հայերենում,
 «Նշանագիտություն և լեզուների դասավանդում. քեզիսներ»,
 Երևան, 1996:
 Համբարձումյան Վ.Գ. Հայերեն աղջիկ բառի
 ստուգաբանությունը. «Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված

- Ա.Մեյի ծննդյան 180-ամյակին», զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1996:
- Համբարձումյան Վ.Գ. Հայերեն աղջիկ բառի ստուգաբանությունը, ՊԲՀ, 1997, 2:
- Համբարձումյան Վ.Գ. Հայերեն աշան բառի ստուգաբանությունը. «Գիտաժողով՝ նվիրված Գ.Ջահուկյանի ծննդյան 77-ամյակին», զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1997:
- Մարգարյան Ա.Ս.«Աշան» բառի այլ ստուգաբանության փորձ, ԲԵՀ, 1994, 2:
- Մարտիրոսյան Հ.Ա. Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Երևան, 1969:
- Մեյ Ա. Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1978:
- Ջահուկյան Գ.Բ. Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը, ԵՊՀԳԱ, 1956, 57:
- Ջահուկյան Գ.Բ. Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, 1964:
- Ջահուկյան Գ.Բ. Ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, 15:
- Ջահուկյան Գ.Բ. Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970:
- Ջահուկյան Գ.Բ. Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972:
- Ջահուկյան Գ.Բ. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
- Ջահուկյան Գ.Բ. Ստուգաբանություններ. ԲԵՀ, 1993, 2:
- Ջահուկյան Գ.Բ. Դիտողություն մի դիտողության առթիվ, ԲԵՀ, 1994, 2:
- Սուրիայան Հ.Վ. Աճականը հայերենում, Երևան, 1986:
- Վարդանյան Ա. Բառաքնական նոր դիտողություններ. «Հանդես ամսօրեայ», 1921, 7-8:
- Տեր-Սևրոյան Գ. Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ա, Երևան, 1979:
- Абаев В.И. О принципах этимологического исследования. В кн.: «Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков», М., 1956.
- Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада, М., 1965.
- Гамкрелидзе Т.В. Индоевропейская «глоттальная теория» и система древнеармянского консонантизма, МСАЯ, 1984.

- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема, ВДИ, 3, 1980.
- Гамкрелидзе В.В., Иванов В.В. Миграции племен носителей индоевропейских диалектов, ВДИ, 2, 1981.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, 1-11, Тбилиси, 1984.
- Джаукян Г.Б. К вопросу о происхождении консонантизма армянских диалектов, ВЯ, 1960, 6:
- Джаукян Г.Б. Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963.
- Джаукян Г.Б. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964.
- Джаукян Г.Б. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967.
- Джаукян Г.Б. Индоевропейская фонема *b и вопросы реконструкции индоевропейского консонантизма, ВЯ, 1982, 5.
- Джаукян Г.Б. Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978.
- Джаукян Г.Б. Сравнительная грамматика армянского языка, Ереван, 1982.
- Джаукян Г.Б. Об этимологических дублетах и параллелях в армянском языке, МСАЯ, 1984.
- Иванов В.В. К истории древних названий металлов в южно-балканском, малоазийском и средиземноморском ареалах. В кн. "Славянское и балканское языкознание: Античная балканистика и сравнительная грамматика", М., 1977.
- Иванов В.В. Первоначальная глубинная структура текста гимна Вахагну и проблемы древнеармянской этимологии, МСАЯ, Ереван, 1984.
- Иллич-Свитыч В.М. Один из источников начального X в праславянском, ВЯ, 1961, 4.
- Мнацаканян А.О. Древние повозки, СА, 1960, 2.
- Нерознак В.П. Индоевропейские языки. В кн. "Сравнительно-историческое изучение языков разных типов", М., 1981.
- Патканян К. Материалы для армянского словаря, 1, СПб.,

1882.

- Периханян А.Г. Материалы к этимологическому словарю древнеармянского языка, Ереван, 1993.
- Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту), М., 1959.
- Широков О.С. Кавказско-индоевропейские фонологические сходжения, "Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков", М., 1972.
- Широков О.С. Палеобалканские этнические связи по данным фригийской лексики. В кн.: "Сравнительно-историческое изучение языков разных типов", М., 1991.
- Barton R. Armenian *malem*, *malem*, *alam* and the PIE verb "grind", FDS, 1996, 1.
- Benveniste E. Hittite et indoeuropéen, Paris, 1962.
- Benveniste E. Le vocabulaire des institutions indo-européennes. 1. Economie, parenté, société, 2. Pouvoir, droit, religion, Paris, 1969:
- Bomhard A.R. A new look at Indo-European, JIES, 1981.
- Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1904.
- Djahukian G.B. Die archaischen Schichten armenischer Dialektwörter, "Studia Linguistica Diachronica et Synchronica", 1985.
- Djahukian G.B. A Variational Model of the Indoeuropean Consonant System, "Historische Sprachforschung (Historical Linguistics)", 1990, Band 103.
- Djahukian G.B. Variative Modelle des urindoeuropäischen und der begriff der partiellen parallelen (isoglossen), "Studia indogermanica", 1997, 1.
- Fourquet G. Les mutations consonantiques du germanique, Paris, 1948.
- Jahukyan G.B. L'étymologie des mots *haraw* "sud", *hiwsis(i)* "nord" et le système d'orientation des anciens arméniens, REA, t. XX, Paris, 1986-1987.
- Jahukian G.B. The armenian suffixes of iranian origin, "Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric", Amsterdam-Philadelphia, 1993.
- Hamp E. P. Gothic IUP "ǣwō", "Modern Language Notes", 1954, 1.
- Haudricourt A.G. Les mutations consonantiques (occlusives) en

- indoeuropéen. "Mélanges Linguistiques offerts à Emile Benveniste", Louvain, 1975.
- Hopper P.J. Glottalized and murmured occlusives in Indo-European, "Glossa", 1973.
- Hopper P.J. The typology of Proto-Indo-European segmental inventory, JIES, 1977, v. 5, no. 1.
- Hübschmann H. Armenische Studien, Leipzig, 1883.
- Hübschmann H. Armenische Grammatik, 1-2, Leipzig, 1895-1897.
- Hübschmann H. Zur Chronologie der armenischen Vokalgesetze, SA, 1, 1898.
- Kortlandt F. Notes on Armenian historical phonology, 11, The second consonant shift, "Studia Caucasica", 1978, 4.
- Lagarde P. Armenische Studien, Göttingen, 1877.
- Littauer M.A., Grouwel J.H. Terracotta models as evidence for vehicles with tilts in the Ancient Near East. "Proceedings of the Prehistoric Society", XL, 1974.
- Littauer M.A., Grouwel J.H. Chariots with Y-poles in the Ancient Near East. "Deutsches Archäologisches Institut", H. 1, Berlin, 1977, 1-
- Meillet A. Remarques étymologiques, REA, 4, 1924.
- Meillet A. Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936.
- Meillet A. Etudes de Linguistique et de philologie arméniennes, 1, Lisbonne 1962, 2, Louvain, 1977.
- Pedersen H. Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute. "Det Kgl. Danske Videnskabsnæstelskab", XXXII, 5, 1951.
- Schmitt R. Die Hesychglosse $\sigma\acute{\alpha}\tau\iota\lambda\lambda\alpha$, "Glotta", 44, 1967.
- Szemerényi O. Syncope in Greek and Indo-European and the nature of Indo-European ablaut, "Istituto Universitario Orientale", Napoli, 1964.
- Solta G.R. Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960.
- Solta G.R. Die armenische Sprache. "Handbuch der Orientalistik", Leiden-Köln, 1963.
- Zabrocki L. Usilinie i lemieja w językach indoeuropejskich i w ugrofinskim, Poznań, 1951.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	5
Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության արդի խնդիրները.....	7
Հ.-Ե. պայթական բաղաձայնների ոչ լիարժեք արտացո- լումը հայերենում.....	19
Հ.-Ե. ծագման հայերեն բառերի ստուգաբանություն.....	27
Հայերեն բառերի ցանկ.....	56
Համառոտագրություններ.....	59
Գրականության ցանկ.....	62

Վ.Համբարձումյան

Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության

Պատվեր 9

Տպաքանակ 500

Տպագրված է ՀՀ ԳԱԱ գիտական տեղեկատվության կենտրոնի
տպագրական տեղամասում: Երևան 1, Արշակունյաց 15:



[500m]

A II
84704